

SALZBURG

WIEN

EUROPA

BÉKE

KULTÚRA

SZABADSÁG

EMBERIÉSSÉG

Stefan Zweig

Egy eltűnt Európa
utolsó tanúja

Háttérnyár

A borító AI felhasználásával készült

STEFAN ZWEIG

Egy eltűnt Európa utolsó tanúja

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

Tartalom

Előszó - Egy élet három Európában	5
1. A város, amely biztonságot ígért	9
2. A Zweig család és a polgári felemelkedés	14
3. Egy nemzedék az iskolapadban	19
4. A költő bemutatkozása	23
5. Bécs és Berlin között	27
6. A fordítás mint európai hivatás	31
7. Párizs, a választott szellemi otthon	35
8. Utak és határok az első világháború előtt	39
9. A közelgő törésvonalak	43
10. A nyár, amely véget vetett a régi rendnek	48
11. Az író és a háborús propaganda	53
12. Romain Rolland, az európai lelkiismeret	58
13. Friderike és a háború alatti magánélet	63
14. Jeremiás: a vereség erkölcsse	68
15. Svájc: a háború másik Európája	73
16. A Monarchia összeomlása	78
17. Salzburg: új otthon egy új Európában	83
18. A ház a Kapuzinerbergen	88
19. Az európai közvetítő és a könyvkiadás világa	93
20. Az elbeszélés laboratóriuma	98

21. A félelem, a vágy és az elhallgatás történetei	104
22. A történelem döntő percei	109
23. Fouché és a hatalom mechanikája	114
24. Marie Antoinette, a forradalom és a sors	119
25. Világhír és repedések a biztonság képén	124
26. A siker árnyékában	130
27. A köztársaságok válsága és a nemzetiszocializmus	134
28. Erasmus és az értelmiségi lelkiismeret	139
29. Castellio és Kálvin: a lelkiismereti szabadság vitája	144
30. Richard Strauss és A hallgató asszony	148
31. Az osztrák összeomlás és a salzburgi ház elvesztése	153
32. London: idegen város, új munkarend	158
33. Történelmi alakok, személyes számvetés	163
34. Az ország, amely eltűnt a térképről	169
35. London és Bath: otthon nélkül, angol földön	174
36. Az utolsó nagy regény és a választás erkölcsse	180
37. A háború és az utolsó átkelés Európán	185
38. Amerika: sikeres író, bizonytalan menekült	190
39. Brazília, a menedék és a képzelet országa	195
40. A tegnap világa: emlékezés és történelmi önvizsgálat	200

41. Sakknovella: a lélek fogsága	206
42. Petrópolis és az utolsó döntés	211
Kronológia - Stefan Zweig élete és kora	216
Fontosabb szereplők	220
Kiegészítő forráskritikai megjegyzések	224
Felhasznált irodalom és források	226

Előszó - Egy élet három Európában

Amikor Stefan Zweig a második világháború idején önéletrajzán dolgozott, a múlt már nem szolgálhatott számára biztos iránytűként. A Habsburg Monarchia, amelynek polgáraként született, negyedszázada eltűnt a térképről. Az első világháború utáni európai együttműködéshez fűzött reményeit a diktatúrák hatalomra jutása megrendítette, az újabb világégés pedig azoknak a szellemi kapcsolatoknak a fennmaradását is veszélybe sodorta, amelyeket egész életében épített. Az emigrációban írt *A tegnap világa* ezért különleges tanúvallomás. Egyszerre tudósít egy európai műveltség életformájáról, és mutatja meg, hogyan alakította át az emlékezést a veszteség tudata. Az elbeszélő már ismeri történetének végét, amikor a kezdetekhez visszanyúl.

A könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, ennek az életútnak a történetét szeretné feltárni, az emlékező saját szavait életrajzi kutatásokkal és korabeli dokumentumokkal szembesítve. Zweig rendkívül sikeres író volt, de hírnevét nem kizárólag regényei és novellái biztosították. Fordítóként, szerkesztőként, életrajzíróként és a különböző nyelvterületek irodalmának

közvetítőjeként is dolgozott. Az a kép, amelyet önmagáról és Európáról rajzolt, hosszú utóéletre tett szert: olvasói még akkor is az elveszett kontinens krónikását látták benne, amikor maguk a történészek már sok mindent másként értékelték a századforduló társadalmi viszonyairól.

Az olvasmányos életrajznak itt kettős felelőssége van. Láthatóvá kell tennie azokat a pillanatok, amikor egyetlen ember döntése megváltoztatta későbbi lehetőségeit, de nem sugallhatja azt, hogy a történelem a szereplő belső drámájának kedvéért rendeződött volna el. Zweig életét az európai nagyhatalmak versengése, a modern könyvpiac, az osztrák zsidó polgárság helyzete, az antiszemitizmus és a politikai erőszak egyaránt alakította. Ezek a körülmények akkor is meghatározták mozgásterét, amikor saját írói feladatát elsősorban a kultúrák közötti megértés előmozdításában látta.

A szereplő különösen közel állhat egy magyar olvasóhoz. Bécs és Budapest a Monarchia évtizedeiben ugyanannak az államalakulatnak két fontos központja volt, bár politikai helyzetük és társadalmi fejlődésük több ponton különbözött. Zweig fiatalkorának intézményei, színházai, iskolái és újságjai ismerős problémákkal szembesültek a magyar kulturális életben is. A

nemzetiségi kérdés, a gyors polgárosodás, a zsidó emancipáció és az antiszemita politika egymás mellett formálta a közép-európai modernitást. A birodalom bukása után pedig mindkét országban felmerült a kérdés, mit lehet megtartani a régi világ kulturális örökségéből, és mit kell kritikusan újragondolni.

Az életút nem illeszkedik maradéktalanul a következetes békeharcos vagy a politikától távol élő művész egyszerű portréjába. Zweig az első világháború kezdetén nem utasította el azonnal az osztrák háborús propagandát; később éppen ebből a tapasztalatból vont le súlyos erkölcsi következtetéseket. A harmincas években a diktatúra fenyegetését korán érzékelte, miközben nyilvános megszólalásainak visszafogottsága miatt éles bírálatokat kapott emigráns író társaitól. Személyes élete sem volt az általa vallott humanista eszmények akadálytalan megvalósulása. Az együttérzés és a személyes szabadság közötti feszültségek saját családi kapcsolatait is átszőtték.

A következő fejezetek ezért a döntéseket a maguk idejében vizsgálják, és megkülönböztetik a később megszületett önértelmezést a kortárs dokumentumokból rekonstruálható helyzettől. Az egyes művek értelmezésekor szintén fontos marad ez a különbség. A

novellákban megmutatkozó lélektani érdeklődés, a történelmi életrajzok iránti vonzalom és az európai egység keresése összekapcsolódhatnak az író tapasztalataival, de egyikből sem lehet minden fenntartás nélkül közvetlen vallomást kiolvasni. Az irodalom saját törvényei szerint formálja át a szerző életének anyagát.

Zweig tragikus halála 1942-ben hosszú időre meghatározta a róla alkotott képet. A végpont felől szemlélve könnyű úgy olvasni egész pályáját, mintha a reménytelenség felé vezető út minden állomása előre eldöntött lett volna. Pedig a fiatal író számára Európa nyitott lehetőségek sokaságát jelentette. Az elkövetkező oldalakon először ezt az eleven, ellentmondásokkal teli világot szeretnénk megismerni; csak így érthetjük meg igazán, mit vesztett el, és mit tartott meg magában az utolsó évekig.

1. A város, amely biztonságot ígért

Stefan Zweig 1881. november 28-án született Bécsben. Ferenc József császár és király uralkodása addigra több mint három évtizede tartott, a főváros arculatát pedig a Ringstrasse nagyszabású építkezései formálták át. A belvárost körülölelő sugárút a történelmi városfalak helyén a Monarchia pénzügyi és kulturális önbizalmát hirdette. Az új épületek között parlament, egyetem, színházak és múzeumok kaptak helyet; a város képében így a modern polgári intézmények és a dinasztikus hatalom jelképei egymás mellé kerültek. A korszak bécsi polgársága sokszor úgy élte meg ezt a változást, mintha a politikai stabilitás és a kulturális fejlődés tartós szövetségre lépett volna.

A felszín mögött azonban éles ellentmondások húzódtak. Az 1873-as gazdasági válság emléke nem tűnt el nyomtalanul, a város növekedésével együtt a lakásviszonyok és a társadalmi különbségek is feszültebbé váltak. A kézművesek, ipari munkások, cselédek és újonnan érkező vidéki családok mindennapjai nagyon különböztek a belvárosi nagypolgárság életétől. A Monarchia nemzeti közösségei között állandó viták

folytak a nyelvhasználatról, a közigazgatásról és a politikai képviseletről. A választójog bővítése ugyan növelte a tömegek részvételi lehetőségeit, de a társadalom demokratizálódása a nacionalista és antiszemita szerveződésnek is teret nyitott.

A századforduló Bécsének kulturális teljesítménye vitathatatlan. A városban fontos szerepet kaptak azok a zenei, irodalmi és képzőművészeti kezdeményezések, amelyeket ma a modernség meghatározó előzményeiként tartunk számon. Gustav Mahler a zenei életet formálta át, a fiatalabb nemzedékek pedig a történelmi formák továbbélése mellett új kifejezőmódokat kerestek. Arthur Schnitzler elbeszélései és színművei a polgári élet rejtett konfliktusait vizsgálták, Sigmund Freud kutatásai pedig a tudat és a személyiség addig megszokott értelmezését kérdőjelezték meg. Ugyanebben a környezetben Karl Lueger politikai sikerei azt bizonyították, hogy a modern nagyváros a kirekesztő tömegpolitika számára is kedvező terep lehet.

Zweig utóbb a biztonság korszakaként jellemezte gyermekkorát. Emlékiratának nyitó része az előre elrendezett életpályák, a kiszámítható vagyoni viszonyok és a társadalmi normák világát idézi fel. Az olvasó számára könnyen vonzóvá válik ez az ábrázolás,

különösen a később bekövetkezett háborúk és inflációk ismeretében. Ugyanakkor a biztonság fogalma nem egyformán jelentett valóságot a város minden lakójának. Az író emlékei egy kiváltságos társadalmi réteg tapasztalatát tükrözik, amely megengedhette magának, hogy a politikai változásokat a maga hétköznapi életében hosszú időn át távoli jelenségnek tekintse.

Prater életrajza érzékletesen mutatja be, milyen társadalmi helyzetből beszél ez a későbbi emlékező. A Zweig család megélhetése nem függött közvetlenül egyetlen hónap keresetétől, a fiú számára a megfelelő iskolázás és az utazás elérhető lehetőség volt. Apja vagyonos vállalkozóként gondosan mérlegelte üzleti döntéseit, s a családi életben a rendezett anyagi viszonyok érvényesültek. Az a szabadság, amellyel Stefan később a különböző európai országok között közlekedhetett, nagymértékben ebből az alaphelyzetből következett. Érdeemes tehát különbséget tenni az európaiság eszméje és annak társadalmi feltételei között.

Bécs ugyanakkor nem zárt világ volt. A monarchiabeli vasútvonalak, a napilapok, a soknyelvű egyetemi közösségek és a kereskedelem mozgásban tartották a város életét. A vasúti pályaudvarokra folyamatosan érkeztek az emberek Csehországból, Magyarországról,

Galíciából és a délszláv területekről. A színházi műsorok, a könyvpiac és a kávéházak világa ugyancsak összekapcsolta a fővárost más európai központokkal. Az osztrák elit gyakran német nyelvű kulturális horizontban gondolkodott, de a gazdasági és társadalmi valóság ennél sokkal összetettebb volt. Az egyik nyelv a lehetőségek kapuját nyitotta meg, a másik sok esetben a politikai önérvényesítés akadálya maradt.

A birodalom belső ellentmondásait az írónak felnőttként kellett megtapasztalnia. Az 1880-as évek elején, amikor megszületett, sokan még elképzelhetetlennek tartották, hogy a Habsburg állam egy emberöltőn belül szétesik. Ezzel szemben már jelen voltak azok a társadalmi erők és politikai követelések, amelyek később új államhatárokat, intézményeket és identitásokat formáltak. Az emlékirat egyik sajátossága éppen az, hogy a későbbi katasztrófák fényében erős egységet kölcsönöz az ifjúkornak. A valóságban az egykori nyugalom és a változások előkészítő folyamatai egyszerre léteztek.

A fiatal Zweig a művészetet a társadalmi rang egyik legfontosabb forrásának látta. A bécsi kulturális élet sajátos tiszteletet tanúsított a nagy színészek, karmesterek és írók iránt. Egy sikeres bemutató vagy

rangos lapban megjelenő vers képes volt széles körben ismertté tenni alkotóját, a fiatal olvasók pedig személyes szenvedéllyel követték a művészek pályáját. Az efféle rajongás a modern tömegkultúra jellegzetes vonása is volt. Zweig később kéziratokat és autográfokat gyűjtött, és az alkotás folyamatának tárgyi nyomait különleges becsben tartotta. A gyűjtemény mögött egy ifjúkori meggyőződés húzódott: a szellemi teljesítmény rendkívüli emberi erőfeszítés tanúsága, amelynek emlékeit meg kell őrizni.

Bécs így egyszerre jelentette számára az indulás biztos alapját és azt a közeget, amelynek korlátait később át akarta lépni. A család vagyonának köszönhette mozgásterét, ugyanakkor a zárt polgári szokásrendben szűknek érezte az előre kijelölt szerepeket. Az irodalommal kapcsolatos szenvedélye előbb a tanulói közösségben, majd a folyóiratok révén kapott alakot. Mire a századforduló elérkezett, számára a város már nem csupán otthon volt: kiindulóponttá vált egy nagyobb, nemzetek és nyelvek közötti pályához.

2. A Zweig család és a polgári felemelkedés

Moritz Zweig családja Morvaországból származott. Az apai ág története jól példázta azt a társadalmi folyamatot, amelynek során a közép-európai zsidó közösségek egy része a hagyományos kereskedelem világából a modern ipar és pénzügyek területére lépett át. A jogi emancipáció, a gazdasági növekedés és a fokozatos városiasodás új életformát teremtett, ám az előrelépés nem jelentette a társadalmi előítéletek megszűnését. A családi önképben a fegyelmezett munka, a takarékoskodás és a műveltség hangsúlyos értékké vált. Ebből a környezetből emelkedett ki Stefan apja, aki textilipari vállalkozásával számottevő vagyont szerzett.

A fiatal Moritz a csehországi Reichenberg, mai nevén Liberec környékén alapított szövőüzemet. A vállalkozás nem egyik napról a másikra vált sikeressé; gyarapodása a tőkefelhalmozás, a termelés fejlesztése és a körültekintő üzleti döntések eredménye volt. A családi emlékezetben az apa megfontolt magatartása szinte erkölcsi értékké emelkedett. Zweig később külön hangsúlyozta, hogy apja kerülte a feltűnést, és nem kereste a társadalmi címeket. A vagyon számára

elsősorban a függetlenséget és a biztonságot biztosította, nem pedig a nyilvános reprezentáció eszköze volt. Ez a mértéktartó üzleti habitus éles ellentétben állt a fiú későbbi, olykor kockázatokat is vállaló művészi érdeklődésével.

Az anyai Brettauer család nemzetközi pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett. Ida Brettauer Itáliában született, és a család tagjai több országban éltek. Az anyai rokonságban a társadalmi rang és az előkelő kapcsolatok hangsúlyosabb szerepet kaptak, mint az apai ág puritán önképében. A két családi hagyomány különbségét Zweig maga is érzékenyen figyelte meg. Idát a társasági élet és a származási presztízs fontosabb kérdései foglalkoztatták, Moritz pedig inkább az üzlet rendjét és a vagyoni stabilitást őrizte. Egy ilyen kontraszt alkalmas volt arra is, hogy a későbbi író családi emlékeit szinte novellisztikus szereplőképekké formálja.

A szülők házassága a gazdasági siker és a polgári beilleszkedés közös történetéhez tartozott. Moritz és Ida két fiút nevelt: Alfredot és a fiatalabb Stefant. Az idősebb fiú helyzete bizonyos szempontból előre meghatározott volt, hiszen a családi vállalkozás továbbvitelével kapcsolatos elvárások inkább rá irányultak. Stefannak nagyobb szabadság jutott a pályaválasztásban. Ez a

szabadság azonban nem azonos a korlátlan önrendelkezéssel. A család elvárta az iskolai sikert, a társadalmilag elfogadható viselkedést és a műveltség megszerzését. A szépirodalmi érdeklődés támogatása csak addig tűnt magától értetődőnek, amíg nem veszélyeztette a polgári élet rendjét.

A gyerekkor intézményei gyakran elválasztották a fiút a felnőttek közvetlen világától. Nevelőnők, szabályozott étkezések, iskolai napirend és gondosan megtervezett utazások alakították a hétköznapi életet. A jómódú család gyermekei számos élményhez hozzáfértek, de ritkán dönthettek önállóan arról, mikor és kivel találkoznak. Prater visszaemlékezései alapján leírja, hogy a nyári üdülségek alkalmával a gyerekek elkülönült életet éltek a felnőttek társaságától. A később oly sokat utazó Zweig számára az önálló helyváltoztatás ezért a személyes szabadság egyik legerősebb tapasztalatává vált.

A család társadalmi helyzetének megértéséhez a zsidó emancipáció története is hozzátartozik. A tizenkilencedik század második felében sok zsidó család jutott hozzá olyan jogokhoz és lehetőségekhez, amelyeket korábban nem élvezhetett. A német nyelvű műveltség, a bécsi egyetem és a gazdasági intézmények a beilleszkedés fontos terei lettek. Ugyanakkor a vallási eredet és a

társadalmi elfogadás viszonya továbbra is bizonytalan maradt. A műveltség és az anyagi siker nem tette láthatatlanná a zsidó származást, különösen akkor, amikor a politikai szervezetek ellenségképek kialakítására használták a társadalmi feszültségeket.

Zweig később az európai zsidóság kulturális közvetítő szerepéről írt. Az efféle általánosításokat történeti összefüggésükben kell értelmezni: saját családja a német nyelvű kultúrához erősen kötődő, vagyonos és nemzetközileg mozgékony réteghez tartozott. Sok más zsidó közösség élettapasztalata ettől jelentősen különbözött. Galícia, a kelet-európai kisvárosok vagy a szegényebb bécsi negyedek társadalmi világa nem egyszerűen a Brettauer és Zweig család alacsonyabb státusú változata volt, hanem saját hagyományokkal és eltérő politikai lehetőségekkel rendelkező közeg.

A családi önértelmezésnek volt egy különösen fontos eleme: a művelődés nem pusztán szabadidős tevékenységnek számított, hanem a társadalmi felemelkedés kiteljesedésének. A vagyont meg lehetett örökölni vagy üzleti tevékenységgel növelni, a kulturális tekintélyt azonban személyes teljesítményhez kötötték. A könyvtárak, színházak és koncertek látogatása a családok szemében bizonyította, hogy tagjaik a város

művelt közösségéhez tartoznak. Ezzel magyarázható az is, hogy egy jó módú iparos fia a művészi pályában nem feltétlenül a társadalmi lecsúszás kockázatát látta.

A fiú számára a szülői otthon tehát egyszerre volt védett és szűk világ. A kiváltságok olyan alapot adtak neki, amelyet később természetes adottságnak tekinthetett, ugyanakkor a szabályozott polgári élet ellenében alakult ki az önállóság vágya. E kettősség későbbi személyiségében is felismerhető: a rendkívüli munkafegyelem, a körültekintő szerkesztés és a társadalmi tapintat mellett erős utazási vágy, változatosságkeresés és a kötöttségektől való idegenkedés jellemezte. Nem volna helyes mindezt közvetlenül a gyermekkorból levezetni, de a családi milió megismerése segít megérteni, miért érezte a függetlenséget egyszerre kivívott eredménynek és veszélyeztetett értéknek.

3. Egy nemzedék az iskolapadban

A bécsi gimnázium a késő tizenkilencedik században világosan meghatározott műveltségideált képviselt. A klasszikus nyelvek, a történelem és a kötött tananyag tanulmányozása a művelt polgári férfi identitásának részévé vált. Az iskolában ugyanakkor erős fegyelmi rend uralkodott, amelyet a diákok különböző módon éltek meg. Zweig visszaemlékezésében a tanítás gyakran elszakad az eleven szellemi érdeklődéstől; a tudás hivatalos rendszere és az iskola falain kívül megismert modern irodalom éles ellentétben állnak egymással. Ez a leírás természetesen a felnőtt író utólagos értékelése is, aki a későbbi olvasó előtt saját nemzedékének felfedező kíváncsiságát szeretné megmutatni.

A gimnazisták egy része ugyanis szenvedélyes figyelemmel követte a kortárs művészetet. Az újságokból és folyóiratokból szerzett hírek, a színházi bemutatók és a legújabb könyvek körüli viták párhuzamos tanulási teret hoztak létre. A fiatalok neveket, idézeteket és kritikusi ítéleteket cseréltek, és gyakran hamarabb értesültek egy új költőről, mint tanáraik. A művészeti tekintély így nem csupán az idősebb nemzedék

jóváhagyásából épült fel: az olvasói közösségek saját ízlést és saját hierarchiát teremtettek. Zweig később szívesen emlékezett erre az ifjúkori szellemi versengésre.

A bécsi modernség egyik meghatározó sajátossága a művészetek közötti átjárás volt. Az irodalmi beszélgetések nem szakadtak el a zenétől, a színháztól vagy a képzőművészettől. Hugo von Hofmannsthal korai sikerei azt bizonyították, hogy az irodalmi pályára akár nagyon fiatalon is be lehet lépni. Arthur Schnitzler az orvosi és pszichológiai tapasztalatokat alakította irodalmi konfliktusokká, a modern festészet és építészet pedig vitára készítette a történelmi mintákat követő polgári ízlést. Az egyes művészek hatása eltérő volt, de a korszak közönsége számára a kulturális újítások összeérő folyamatot alkottak.

Zweig érdeklődése kezdetben főként a költészet felé fordult. A versek olvasása és írása a fiatal szerző számára olyan teret kínált, ahol kipróbálhatta önmaga kifejezésének lehetőségeit, és kapcsolatot kereshetett a nagy irodalmi hagyománnyal. A pályakezdő költők helyzete azonban sajátos volt: egyszerre kellett eredetiséget mutatniuk, és megnyerniük a tekintélyes szerkesztők figyelmét. A bécsi napilapok kulturális mellékletei sokat jelentettek az elismerésben. A sajtó

nem pusztán hírt adott a művekről, hanem része volt a művészeti értékrend kialakításának.

A fiatal író szellemi életében fontos szerepet kapott a személyes találkozások utáni vágy. A nagy alkotókat nem csupán távoli nevekként tisztelte: szeretett volna levelet váltani velük, megismerni kézírataikat és azt az életformát, amelyből a művek születtek. Ebből az érdeklődésből később rendkívüli kapcsolati háló alakult ki. Már ekkor kirajzolódott azonban egy másik vonása is. A csodálat nála sokszor erősebbnek bizonyult a vitára való készségnél; a művészi tekintély közelében hajlamos volt a személyes tisztelet nyelvén megszólalni, még akkor is, amikor a kapcsolatban élesebb nézetkülönbségek jelentkeztek.

A gimnáziumi évekhez hozzátartozott az a közép-európai társadalmi szabályrendszer is, amely a felnőttiségre való átmenetet szigorúan ellenőrizte. A nemek közötti érintkezés, a családi elvárások és a nyilvános erkölcs határai gyakran nem fedték a fiatalok valódi érzelmi tapasztalatait. A modern irodalom éppen ezekről a feszültségekről kezdett egyre nyíltabban beszélni. Zweig későbbi novelláinak egyik állandó témája az elfojtott érzések váratlan kitörése. Az életművet nem lehet egyszerű önéletrajzi kódnak tekinteni, de az ifjúság

korának kulturális ellentmondásai kétségtelenül hozzájárultak ennek a tárgynak az irodalmi jelentőségéhez.

A korabeli iskola társadalmi feladata a fennálló rend újratermelése volt, miközben a kulturális nyilvánosság gyakran e rend kritikáját kínálta. A fiatal Zweig az utóbbi világhoz szeretett volna tartozni. A diploma és az egyetemi tanulmányok megszerzése azonban mégsem vált számára mellékes kérdéssé. A polgári család szemében az intézményes műveltség elismerése megőrizte jelentőségét, az író pedig egy ideig párhuzamosan követte a hivatalos és a választott képzés útját.

Az ifjúkor emlékezete a későbbi Zweig számára szinte az elveszett szabadság ellenképévé vált. A gimnázium fegyelmetől való szabadulást úgy élte meg, mint a saját út megkezdését. Ugyanakkor a fiatalok folyóiratokból szerzett nyitottsága nem jelentette a társadalmi határok teljes megszűnését. A könyvekhez való hozzáférés, az idegen nyelvek ismerete és a színházlátogatás lehetősége erősen függött az anyagi helyzettől. A kulturális felszabadulás történetét ezért mindig együtt kell olvasni azokkal a kiváltságokkal, amelyek azt lehetővé tették.

4. A költő bemutatkozása

Zweig első verseskötete, a *Silberne Saiten* 1901-ben jelent meg. Magyarul a címet *Ezüsthúroknak* fordíthatjuk, bár a mű jelentősége elsősorban nem a későbbi fordítástörténetében rejlik. A fiatal szerző abban az irodalmi közegben mutatkozott be, amelyben a lírai forma már számtalan új hanggal bővült. A szimbolizmus, a dekadencia és a korábbi romantikus hagyomány különböző elemei egyszerre hatottak a német nyelvű költészetre. Zweig első próbálkozásaiban érződött az elődök vonzereje, de az is, hogy tudatosan törekedett a gondosan formált kifejezésre. A korai versek nem feltétlenül indokolják a későbbi világhírt, mégis fontos dokumentumai annak, miként tanult meg irodalmi nyelven gondolkodni.

A kötet megjelenése önmagában csak korlátozott olvasóközönséget jelentett, de a fiatal szerző előtt megnyitotta a levelezés és a kapcsolatépítés új lehetőségeit. A kor irodalmi életében az első könyv a bemutatkozás igazolásaként szolgált. Meg lehetett küldeni szerkesztőknek, idősebb íróknak és kritikusoknak, s hivatkozni lehetett rá a későbbi közlések alkalmával. A nyomtatott mű így egyszerre volt művészi

teljesítmény és társadalmi belépő. Zweig hamar felismerte, hogy a pálya nem egyetlen nagy áttörésből, hanem tartós jelenlétből, újabb publikációkból és személyes kapcsolatokból épül fel.

A Neue Freie Presse jelentősége ebben a folyamatban különösen nagy volt. A tekintélyes bécsi napilap a polgári műveltség egyik fontos fóruma volt, feuilletonrovata pedig a politikai és gazdasági hírek mellett magas presztízsű kulturális nyilvánosságot teremtett. A benne megjelenő fiatal szerző szélesebb közönséget érhetett el, mint amennyit egy kis példányszámú verseskötet biztosíthatott. Zweig korai sajtószerelplései a gondosan épített pályakezdés részét képezték. Egy későbbi siker történetében könnyű természetes előzménynek látni ezeket az alkalmakat, de akkoriban egyik publikáció sem jelentette a további fejlődés biztosítékát.

A századforduló könyvpiaca már erősen nemzetközi volt, ugyanakkor a siker intézményei még helyi és nyelvi kapcsolatokon alapultak. A német nyelvű folyóiratok közös olvasói teret alakítottak ki Bécs, Berlin, München és más városok között, de a külföldi bemutatkozáshoz gyakran fordítókra és személyes közvetítőkre volt szükség. Zweig hamar túllépett a bécsi ismeretségek körén. Az utazásokhoz és nyelvtanuláshoz fűződő

érdeklődése lehetővé tette, hogy már a pálya elején más országok alkotóival is kapcsolatot keressen. E döntés hosszú távon legalább olyan jelentősnek bizonyult, mint a korai verseinek közvetlen fogadtatása.

A költészettől később részben a próza és az életrajzi esszé felé fordult. Ez a változás nem jelentette a lírai érdeklődés hirtelen megszűnését, inkább az irodalmi eszköztár fokozatos kiszélesedését. A versekben megtanult ritmus és koncentráció később az elbeszélések mondatszerkesztésében és drámai szerkezetében is érzékelhető. Zweig prózájának hatásossága gyakran a gondosan időzített fordulatból, a feszültség fokozásából és a szereplő belső mozgásának megjelenítéséből fakad. Egyes későbbi bírálók éppen ezt a tudatos hatáskeresést tartották túlságosan kiszámítottnak, olvasói viszont sokszor ebben találták meg a művek legnagyobb erényét.

A korai alkotói öntudatot egy további körülmény is formálta. Az író a művészetet nem elszigetelt nemzeti teljesítmények sorának látta. A francia, belga és német nyelvű irodalom közötti mozgás számára már fiatalon természetesnek tűnt. Ez a szemlélet akkoriban nem volt teljesen egyedülálló, de Zweig szokatlan következetességgel épített rá életformát. A fordítás, az idegen szerzők bemutatása és a személyes barátságok

ápolása összekapcsolódott saját műveinek létrehozásával.

A pályakezdő író közben egyre inkább elsajátította a modern szerzői munka hétköznapi mesterségét. A határidők, korrektúrák, szerkesztői kérések és könyvkiadói tárgyalások a kulturális élet kevésbé látványos, de nélkülözhetetlen részei voltak. Zweig a későbbi évtizedekben rendkívül termékenynek bizonyult, ami nem magyarázható csupán ihlettel. Munkafegyelme, a kéziratok újraolvasása és a formára fordított figyelve döntő szerepet játszott abban, hogy sokféle műfajban tudott megszólalni.

A sikerek kezdetben még viszonylagosak voltak. Az Ezüsthúrok fiatal szerzője előtt nem állt készen az a nemzetközi pálya, amelyet ma az életmű egészének ismeretében látunk. A német nyelvű olvasóközönségért más tehetséges pályakezdők is versenyeztek, az irodalmi értékrend pedig gyorsan változott. Zweig előnye a kiváló induló feltételek mellett a tájékozódási képesség, a nyelvi érdeklődés és a kitartó kapcsolatépítés volt. Mindez nem csökkenti művészi teljesítményét, hanem megmutatja, milyen intézményes és személyes feltételek között bontakozhatott ki.

5. Bécs és Berlin között

Zweig egyetemi évei a századforduló osztrák és német művelődési életének fontos szakaszára estek. A bécsi egyetemen filozófiát és irodalmi tárgyakat tanult, tanulmányait pedig berlini tartózkodás is kiegészítette. A két főváros különböző arcát mutatta a német nyelvű Európának. Bécs a birodalmi hagyomány és a kulturális reprezentáció fontos tere volt, Berlin viszont egy gyorsan növekvő ipari nagyhatalom fővárosaként más tempójú közéletet kínált. A fiatal író számára a városok közötti mozgás egyszerre jelentett társadalmi tapasztalatot és személyes felszabadulást.

A berlini művészeti életben a modernség különböző irányzatai találkoztak a nagyvárosi szórakoztatóiparral, a színházak újításaival és az élénk sajtópiaccal. A fiatalok számára olyan közeg alakult ki, amelyben az új hangok gyorsan jelentkezhettek, de ugyanolyan gyorsan ki is szorulhattak a figyelemből. Zweig érdeklődéssel figyelte a különböző társadalmi rétegek közötti mozgást, és az irodalmi kapcsolatok révén fokozatosan túllépett saját családjának megszokott közegén. A találkozások egy részét később emlékezéseiben is felidézte, bár az utólagos önéletrajzi elbeszélés mindig válogat a sokféle

élmény között.

Az egyetemi évek 1904-ben doktorátussal zárultak. A fokozat megszerzése olyan családi és társadalmi elvárásoknak is megfelelt, amelyeket a fiatal szerző irodalmi ambíciói mellett sem hagyhatott figyelmen kívül. Zweig számára azonban a tudományos pálya nem jelentett valódi életcélt. Inkább a műveltség egyik intézményes bizonyítékának tekinthető, amely szabadabb mozgásteret biztosított az önálló írói élethez. A korabeli bölcsészeti képzés és az irodalmi pályakezdés között élesebb határok húzódtak, mint amit egy későbbi sikeres életrajz láttatni enged.

Az egyetemmel párhuzamosan az olvasás és a személyes kapcsolatkeresés maradt a legfontosabb tanulási forma. Zweig rendszeresen figyelte a német és francia nyelvű folyóiratokat, és saját műveit is olyan közönség elé kívánta vinni, amely nem állt meg az osztrák határoknál. A fordítói tevékenységben egyszerre találta meg az irodalmi mesterség gyakorlását és a külföldi kapcsolatok elmélyítésének eszközét. Más nyelven alkotó szerzők bemutatása nem mellékes vállalkozás volt számára, hanem későbbi európai programjának egyik alapja.

A berlini és bécsi tapasztalatok között ugyanakkor politikai különbségek is jelentkeztek. A Német Császárság és az Osztrák-Magyar Monarchia szövetségesek voltak, de nem rendelkeztek azonos társadalmi struktúrával vagy politikai kultúrával. A porosz állami hagyományok, az osztrák többnemzetiségű keretek és a városi polgárság eltérő szerepe a mindennapi életben is megmutatkozott. Zweig a fiatalos művészeti mozgást gyakran fontosabbnak tartotta a különbségeknél. Később éppen a nacionalizmus megerősödése ébresztette rá arra, mennyire törékeny volt az a nemzeteken átívelő kulturális közösség, amelyben bízott.

A modern nagyvárosi élet egyik legerősebb élménye az anonimitás volt. A családi ismerősök által meghatározott polgári közegből kilépve az ember választhatott új kapcsolatokat, meglátogathatott olyan színházakat és kávéházakat, amelyekhez otthon nem kötődött, s megfigyelhette a társadalmi szerepek változatosságát. Zweig későbbi elbeszéléseiben sokszor szerepel olyan alak, aki idegen környezetbe kerülve hirtelen másként látja önmagát. A fiatal író utazásai és egyetemi évei nem szolgálnak minden irodalmi motívum közvetlen magyarázatául, de az idegenség és a szabad

mozgás tapasztalata fontos része lett gondolkodásának.

A korszakban a nyelv különös szerepet játszott az identitás alakításában. Zweig németül írt, műveltsége jelentős részben a német klasszikus irodalomhoz kötődött, de önmagát idővel egyre inkább európai szerzőként határozta meg. Ez a választás nem jelentette az osztrák múlt elvetését vagy a nyelvi kötődések megszüntetését. Inkább azt a meggyőződést fejezte ki, hogy a műalkotások és a személyes barátságok képesek kapcsolatot teremteni ott is, ahol a politika határokat húz. A későbbi évtizedek tragédiája éppen e hitet állította egyre súlyosabb próbatételek elé.

A fiatal Zweig életében ezek az évek nem látványos történelmi fordulatként jelentkeztek. Pályájának egyik lassú, építkező szakasza volt, amelyben a formálódó írói módszer, a nemzetközi érdeklődés és az anyagi függetlenség fokozatosan összekapcsolódott. Az életrajz egészét tekintve mégis meghatározó időszaknak bizonyult. A későbbi emigráns számára különös jelentőségűvé váltak azok a kapcsolatok, amelyek a század elején szinte korlátlanul bővíthetőnek tűntek.

6. A fordítás mint európai hivatás

Az irodalmi fordítás sokáig másodlagos műfajnak számított a szerzői eredetiséghez képest, mégis jelentős szerepet játszott a modern európai kultúra formálásában. A tizenkilencedik század végén a könyvkiadás terjeszkedése, az olvasóközönség növekedése és a nemzetközi kapcsolatok gyorsulása új lehetőségeket teremtett az idegen nyelvű művek befogadására. Egy francia vagy belga költő német nyelvű sikere sokszor azoknak a fordítóknak a munkájától függött, akik megtalálták az eredeti hang és az új olvasóközönség elvárásai közötti egyensúlyt. Zweig ezt a tevékenységet saját irodalmi önértelmezésének központi elemévé tette.

Émile Verhaeren személye különösen fontossá vált számára. A belga költő modern városokról, emberi tömegekről és a technikai civilizáció átalakulásáról szóló művei összekapcsolták a lírai érzékenységet a korszak társadalmi tapasztalataival. Zweig nem csupán verseit fordította, hanem igyekezett személyét és életművét is ismertté tenni a német nyelvű olvasók között. A közvetítés személyes elköteleződést is jelentett: olyan művészi teljesítmény mellett állt ki, amelyet nem saját

nemzeti hagyományának részeként ismert meg, mégis az európai kultúra közös örökségéhez sorolt.

A fordítói munka ugyanakkor nem volt problémamentes. A költői ritmus, a kulturális utalások és a hangzásbeli sajátosságok más nyelven ritkán reprodukálhatók veszteség nélkül. A fordító döntései új hangsúlyokat teremthetnek, bizonyos részleteket kiemelhetnek, másokat háttérbe szoríthatnak. Zweig maga is alkotóként közelített a szövegekhez, és elsősorban azok hatását kívánta közvetíteni. E módszer sikert hozhatott a befogadásban, de szükségessé teszi, hogy egy mai életrajz ne tekintse a fordításokat az eredeti művek minden részletében pontos tükreinek.

A nemzetközi kapcsolatok kiépítésének másik eszköze az esszé volt. Zweig olyan szerzőkről írt, akiket a német nyelvű közönség számára szeretett volna közelebb hozni. A kritikai bemutatás nála gyakran a személyiségre és az alkotói szenvedélyre összpontosított. Nem egyetlen iskolához vagy módszerhez kapcsolódott, hanem az olvasó érdeklődésének felkeltését és a tárgy iránti rokonszenv kialakítását tekintette fontosnak. Ez az eljárás későbbi életrajzi műveiben is meghatározó maradt: az emberi dráma és a történelmi környezet összekapcsolásával teremtette meg elbeszélései

feszültségét.

A kulturális közvetítésnek természetesen intézményi feltételei voltak. A kiadók döntöttek a művek megjelentetéséről, a folyóiratok határozták meg a könyvek fogadtatásának első kereteit, a kritikusok pedig sokszor a nemzetközi kapcsolatrendszer alapján alakítottak ki új értékrendet. Zweig közben nem pusztán saját munkáinak elismeréséért dolgozott. Törekedett arra is, hogy az általa tisztelt külföldi szerzők megfelelő figyelmet kapjanak. E munkában a személyes barátság, az irodalmi megítélés és a kulturális diplomácia elválaszthatatlanul összekapcsolódott.

A fordítói és közvetítői szerep egy másfajta európaiságot mutatott, mint amelyet a kor politikai szerződéseiben találunk. Az egymással versengő államok mellett létezett egy olyan kulturális hálózat, amelyet levelek, folyóiratok, könyvek, előadások és látogatások tartottak fenn. Az írók megismerték egymás munkáit, vitatkoztak a művek értékéről, és a nemzeti közösség határain túl is keresték az együttműködést. Zweig számára ez az életforma idővel erkölcsi jelentőséget kapott. Azt remélte, hogy az irodalmi megértésnek politikai következményei is lehetnek, és a más nemzetek művészetének megismerése mérsékelheti az ellenséges

indulatokat.

Ez a remény azonban nem mindenben állta ki a történelem próbáját. A kulturális műveltség és a politikai türelem között nem létezett automatikus kapcsolat. Az európai elit számos képviselője kiválóan ismerte a szomszédos országok irodalmát, mégis támogatta saját államának nacionalista politikáját. Az első világháború kitörése idején sok művelt értelmiségi fordult szembe korábbi nemzetközi barátaival. Zweignek ezért később saját életének tapasztalataiból kellett levonnia azt a következtetést, hogy a kultúrák közötti közvetítés szükséges, de önmagában elégtelen feltétele a békének.

A fiatal fordító pályája mégis figyelemre méltó példája a közép-európai nyitottságnak. Az apai vagyon által biztosított mozgásszabadságot olyan tevékenységre fordította, amelyből más alkotók is részesültek. Nemzetközi érdeklődése nem pusztán olvasmányélmény volt, hanem rendszeres, munkával és utazásokkal fenntartott gyakorlat. A későbbi évtizedekben ennek a munkának az emléke erősítette meggyőződését, hogy az európai kultúra az államok határainál tágabb közösséget alkothat.

7. Párizs, a választott szellemi otthon

Párizs a századfordulón különleges helyet foglalt el az európai irodalmi képzeletben. A város a nagy múzeumok, a színházak és az új művészeti irányzatok otthona volt, ugyanakkor a társadalmi és politikai ellentétek egyik legfontosabb központja is. A Dreyfus-ügy emléke a francia közéletben hosszú időre meghatározta az igazságosságról, a nacionalizmusról és az antiszemitizmusról folytatott vitákat. A művészeti szabadság és a politikai konfliktus ezért egymás mellett jelentkezett abban a közegeben, amelyet a fiatal Zweig olyan nagy csodálattal figyelt.

Az utazó számára Párizs a társadalmi kapcsolatok átalakulásának lehetőségét is kínálta. Bécsben a családi ismeretségek és a polgári viselkedés szabályai többé-kevésbé előre meghatározták a társasági életet. Egy idegen nagyvárosban azonban másként lehetett bekapcsolódni a kulturális nyilvánosságba. A kávéházak, könyvesboltok, galériák és szerkesztőségek egymáshoz közel helyezkedtek el, s a különféle nyelvű és nemzetiségű alkotók ugyanazokban a terekben fordultak meg. Zweig egyre inkább a kulturális találkozások

színhelyeként kezdte értelmezni a várost.

A párizsi élmények emlékiratában kiemelt helyet kaptak. A későbbi visszaemlékező az európai közösség természetességének bizonyítékát látta abban, hogy különböző országok művészei könnyen érintkezhetek egymással. Ugyanakkor az általa megismert Párizs erősen kötődött az irodalmi és művészeti elit nemzetközi köreihez. A francia társadalom egészét ez a tapasztalat sem reprezentálta. A nagyváros politikai vitái, a munkásmozgalom és a gyarmati birodalom problémái olyan háttérrel alkottak, amelyet az utazó írónak nem feltétlenül kellett közvetlenül megtapasztalnia.

Zweig érdeklődésében fontos szerepet kapott az a kíváncsiság, amellyel az alkotás egyéni feltételeit kereste. A művek ismerete mellett szerette volna látni a művészek környezetét, beszédmódját és munkaszokásait. Ez a figyelem később saját életrajzi esszéinek alapvető eljárása lett. A nagy személyiséget nem pusztán művei felsorolásával mutatta be, hanem az életút fordulataiban és döntéseiben kereste alkotóerejének forrását. Ezzel a módszerrel olvasmányos szövegeket hozott létre, de olykor a pszichológiai egység kedvéért leegyszerűsítette az összetett történelmi helyzeteket.

A francia irodalom és művészet iránti csodálat fontos ellenpontja volt annak a politikai rivalizálásnak, amely Németország és Franciaország között az 1870-1871-es háború óta fennmaradt. A két ország kulturális kapcsolatainak intenzitása nem szüntette meg a területi és hatalmi konfliktusokat, de megteremtette a kölcsönös megismerés lehetőségét. Zweig ehhez a kapcsolatrendszerhez szeretett volna hozzájárulni. A költők és írók személyes barátságát olyan közösségnek tekintette, amely az állami propaganda és a nemzeti előítéletek ellenében is képes fenntartani az emberi bizalmat.

Az 1914 előtti párizsi tapasztalatokat nem szabad a későbbi háború előjátékaiként leegyszerűsíteni. A fiatal művész számára a város elsősorban alkotói felfedezéseket, új barátságokat és nyelvi szabadságot jelentett. A politikai feszültségek valóságosak voltak, de a kultúra hétköznapi életében sokáig nem tették lehetetlenné a nemzetközi együttműködést. Az a meggyőződés, hogy a kontinens szellemi élete közös örökség, ezekben az években erősödött meg Zweigben.

A későbbi emigráció során Párizs emléke különösen fájdalmassá vált. A város, amely egykor az önként választott idegenség szabadságát jelentette, a második

világháború idején a megszállt Európa része lett. Az egykori utazások értelme így visszamenőleg megváltozott. Amit fiataalkorában az élet természetes tágasságának tapasztalt, azt később történelmi kivételként kezdte felidézni. Éppen ezért a korai párizsi évek megértéséhez különösen fontos, hogy ne kizárólag az emigráns nosztalgikus szemszögéből szemléljük őket.

8. Utak és határok az első világháború előtt

A századforduló nemzetközi közlekedése új életformát teremtett a tehetős európaiak számára. A vasúthálózat, a gőzhajózás és az utazási szolgáltatások fejlődése viszonylag gyors helyváltoztatást tett lehetővé. Az utazás azonban jelentős anyagi forrásokat, időt és nyelvi felkészültséget igényelt, vagyis nem vált mindenki számára elérhetővé. Zweig helyzete ebből a szempontból rendkívül kedvező volt. A család vagyonából származó biztonság lehetővé tette, hogy hosszabb időre távol maradjon Béctől, és különböző országokban keressen kulturális tapasztalatokat.

A kontinens nagyvárosai közötti utazás mellett távolabbi utakra is vállalkozott. Ezek tapasztalatai szélesítették látókörét, de a kor utazói irodalmának sajátos korlátait is megmutatják. Az idegen kultúrákról szerzett benyomások gyakran rövid tartózkodásokból és közvetítői kapcsolatokból származtak. A gyarmati hatalmi viszonyok meghatározták, milyen lehetőségek nyíltak meg az európai utazó számára, s kiknek a nézőpontját tekintette hitelesnek. Zweig nem mentesült automatikusan ezek alól a korlátok alól attól, hogy a

kulturális megértést személyes eszményként vallotta.

Az utazásokhoz kapcsolódó levelezés a későbbi életrajzíró számára különösen fontos forrás. Az önéletrajz készítője évtizedek távlatából választja ki a jelentősnek tartott találkozásokat, a kortárs levelek viszont többnyire még nem ismerik az események következményeit. A beszámolók így más hangsúlyokat őrizhetnek meg: egy praktikus utazási nehézséget, egy elmaradt találkozót, valamely kiadói tervet vagy olyan benyomást, amely az emlékiratból később kimaradt. A különböző források összevetése nélkül könnyű volna az életutat utólag szinte előre megtervezett pályának láttatni.

A nemzetközi kapcsolatok bővülése az európai politikai helyzet egyik paradoxonát is megmutatta. A nagyhatalmak közötti kereskedelem, kulturális érintkezés és tudományos együttműködés egyre intenzívebbé vált, miközben a fegyverkezés és a diplomáciai rivalizálás is erősödött. A két folyamat nem zárta ki egymást. A vállalkozók, egyetemi tanárok és művészek könnyen találhattak partnereket más országokban, ugyanakkor a politikai intézmények nem mindig voltak képesek a konfliktusok békés rendezésére. Zweig fiatalkori optimizmusa ebből a kettősségből

táplálkozott, és később éppen ezért érte olyan súlyos csalódás.

Az író egyre nagyobb figyelmet fordított arra, miként lehet a személyes barátságokat tartós kapcsolatrendszerre alakítani. A levelezés rendszeressége, a közös kiadói tervek, az egymás munkájáról írt értékelések és az utazások mind szerepet kaptak ebben. A kapcsolatok fenntartása nem volt mindig zavartalan. A szerzők között szakmai féltékenység, különböző esztétikai elképzelések és politikai nézeteltérések is jelentkeztek. Zweig azonban úgy gondolta, hogy a közös kulturális tisztelet képes enyhíteni ezeket a különbségeket.

Az utazó életforma a személyes identitás alakításában is fontos szerepet játszott. Aki tartósan több országban mozog, fokozatosan olyan kapcsolatokból építi fel mindennapjait, amelyek nem illeszkednek egyetlen helyi közösség kereteibe. Zweig ettől kezdve a haza fogalmát egyre inkább a nyelv, a könyvek, a művészi barátságok és az európai műveltség összességével kapcsolta össze. A politikai állampolgárság azonban továbbra is meghatározta jogait és utazási lehetőségeit. E különbség majd az emigráció éveiben vált drámai kérdéssé, amikor az egykori mozgásszabadság helyét útlevelek, vízumok és

menekülési kényszerek vették át.

Az első világháború előtt sokan hittek abban, hogy a nemzetközi gazdasági és kulturális kapcsolatok önmagukban is hozzájárulnak a békéhez. A kereskedelem kölcsönös függőséget, a műveltség pedig kölcsönös tiszteletet teremthetett. Ez a meggyőződés nem volt alaptalan, hiszen valóságos kapcsolatokra épült, de a politikai döntéshozatal mozgását nem határozta meg teljesen. Zweig története később éppen azért vált az európai huszadik század egyik jelképes életútjává, mert egy sokat utazó és sok nyelven olvasott értelmiségi szemével mutatta meg a kapcsolatok gyors széthullását.

Az 1914 előtti években azonban a széthullás még nem volt végleges sors. A kiadók terveztek, a lapok vitáztak, a művészek bemutatókra készültek, és az utazók újabb városokat kerestek fel. A történelem utólagos ismerete könnyen elhomályosítja e jelen időben átélt lehetőségeket. Ha meg akarjuk érteni Zweig korai életét, az optimizmusát is a maga korában kell szemlélnünk, nem pedig pusztán a későbbi vereség előzményeként.

9. A közelgő törésvonalak

A tizenkilencedik század végétől az európai politikai rendszer egyre több válsághelyzettel szembesült. A Balkánon a nagyhatalmi érdekeltségek, az Oszmán Birodalom visszaszorulása és az új nemzeti államok törekvései egymást erősítő konfliktusokat hoztak létre. Franciaország és Németország viszonya továbbra is feszült maradt, a brit és német tengeri fegyverkezés pedig a hatalmi egyensúly átalakulását jelezte. A diplomáciai szövetségek biztonságot ígértek tagjaik számára, ugyanakkor azt a veszélyt is növelték, hogy egy helyi konfliktus több országot sodor háborúba. A korabeli újságolvasók rendszeresen találkoztak ezekkel a hírekkel.

Zweig későbbi emlékiratában az első világháború kitörése olyan eseményként jelenik meg, amely kettévágta az addig biztosnak hitt világot. A korszak politikai folyamatait vizsgálva azonban nyilvánvaló, hogy a törés előzményei hosszabb időre nyúlnak vissza. A nacionalista tömegmozgalmak, a birodalmi versengés és a fegyverkezés nem 1914 nyarán keletkeztek. A kulturális közvélemény egy része mégis hajlamos volt a béke fennmaradását természetes állapotnak tekinteni. A

gazdasági kapcsolatok sűrűsége és a művelt elit nemzetközi érintkezése sokak szemében a háború valószínűségét csökkentette.

Az osztrák-magyar politikai rendszer belső problémái különösen összetettek voltak. A dualista állam nemzetiségei eltérő történelmi törekvésekkel és intézményi lehetőségekkel rendelkeztek. Az osztrák parlamentben és a magyar országgyűlésben folyó viták nem azonos feltételek között zajlottak, a birodalom külső politikája pedig időnként tovább növelte a belső feszültségeket. Bécs kulturális életének nemzetek feletti jellege nem jelentette, hogy az állami intézmények minden közösség számára egyformán elfogadhatók voltak. Zweig később a birodalom kozmopolita lehetőségeit hangsúlyozta, de a Monarchia politikai működésének korlátai nélkül ez a kép féloldalas marad.

Az antiszemitizmus ugyancsak része volt a korszak nyilvánosságának. A politikai szereplők egy része a gazdasági bizonytalanságot és a társadalmi változásokkal kapcsolatos félelmeket a zsidó polgárság elleni indulatok felkeltésére használta. A zsidó családok beilleszkedése így tartósan ellentmondásos helyzetben zajlott: a törvény előtti egyenjogúság és a kulturális siker nem szüntette meg az előítéleteket. Az 1930-as évek üldöztetését nem

szabad közvetlenül a századforduló minden jelenségéből levezetni, de fontos látni, hogy a társadalmi kirekesztés nem a semmiből jelent meg a későbbi diktatúrák idején.

A fiatal Zweig a személyes kapcsolatokban másféle jövőt keresett. A különböző nemzetiségű alkotók közötti barátság, az idegen művek fordítása és az európai utazások számára olyan lehetőséget jelentettek, amelyben a közös műveltség enyhíthette a politikai megosztottságot. E program erkölcsi értéke később is megmaradt, de gyakorlati ereje korlátozott volt. Az író baráti körének szabadsága nem tudta megváltoztatni a szövetségi rendszerek működését, és nem biztosított védelmet azoknak a millióknak, akiknek élete a nagyhatalmi döntésektől függött.

Az első világháború előtti utolsó években a kulturális élet még jelentős alkotásokkal és nemzetközi együttműködésekkel gazdagodott. A művészeti újítások egy részét ma is az európai modernség csúcspontjai közé soroljuk. Ez a teljesítmény azonban együtt létezett a közéleti konfliktusokkal és a növekvő katonai veszélyekkel. A kultúra története nem helyettesítheti a politika történetét, ahogyan az államok versengése sem teszi jelentéktelenné az egyes alkotók határokon túli kapcsolatait. Zweig életének korai szakasza éppen a

kettő közötti feszültséget mutatja meg.

1914 nyarán az események gyorsulása sokakat váratlanul ért. A szarajevói merényletet követő válság diplomáciai és katonai döntések sorával vált európai háborúvá. A korábbi évek személyes találkozásai és könyvkiadói tervei hirtelen más környezetbe kerültek. Azok az írók, akik röviddel korábban egymás műveit fordították vagy népszerűsítették, saját országaik háborús nyilvánosságával szembesültek. Zweig számára ekkor kezdődött az első nagy erkölcsi próbatétel: meg kellett határoznia, hogy a kulturális európaiság a nemzeti mozgósítás idején milyen nyilvános kötelezettségekkel jár.

A válasz nem született meg azonnal. Az ifjúkori bizalom, az osztrák államhoz fűződő kötődés, az irodalmi szerep bizonytalanságai és a barátságok egymásnak ellentmondó követelményei egyszerre hatottak rá. Zweig később a háború megtapasztalását az európai lelkiismeret felébredésének történeteként beszélte el, de a korabeli dokumentumok összetettebb fordulatot jeleznek. Ezzel a konfliktussal kezdődik majd életének következő nagy szakasza. A kulturális kapcsolatok őrzésének addig viszonylag kellemes feladatából politikai és erkölcsi kihívás lett, amelyet már nem lehetett

megkerülni.

HÁTTÉRGYÁR

10. A nyár, amely véget vetett a régi rendnek

1914 nyarán az európai szellemi élet szereplői még az előző évtizedek megszokott rendje szerint szervezték utazásaikat, levelezésüket és könyvkiadási terveiket. A vasúti menetrendek és a postai kapcsolatok olyan természetessé tették az országhatárok átlépését, hogy a kulturális érintkezés mindennapjai sokak szemében a béke tartósságát bizonyították. A politikai újságok eközben folyamatosan beszámoltak a balkáni válságokról, a fegyverkezésről és a nagyhatalmak egymásnak küldött figyelmeztetéseiről. A két tapasztalat különös módon együtt élt: a személyes világ tágult, miközben a nemzetközi rendszer sebezhetőbbé vált. Stefan Zweig ennek az ellentmondásnak később különösen érzékeny krónikása lett, de az 1914-es fordulat idején ő sem rendelkezett készen álló erkölcsi válaszokkal.

Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége, Chotek Zsófia meggyilkolása Szarajevóban 1914. június 28-án olyan politikai válságot indított el, amelynek kimenetele a merénylet pillanatában még nem volt elkerülhetetlen. A bécsi döntéshozók Szerbiával szembeni kemény

fellépésre készültek, a német támogatás megerősítette szándékukat, Oroszország pedig nem kívánta tétlenül szemlélni balkáni érdekeinek veszélyeztetését. A diplomáciai alkudozás heteit végül az ultimátum, a hadüzenetek és a mozgósítások váltották fel. A monarchiabeli közvélemény számára az események sebessége alig hagyott időt a következmények mérlegelésére. A sajtóban megjelenő kezdeti önbizalom és a politikai elit bizonytalansága között már ekkor jelentős távolság húzódott.

Zweig későbbi emlékirata az első világháborút az európai civilizációt megsemmisítő törésként láttatja. Az elbeszélésnek ez az alapélménye mélyen személyes: a fiatalabb korában megismert barátok, városok és könyvek egy olyan közös térhez tartoztak, amelynek határai az új háborúban ellenséges választóvonalakká változtak. Az emlékezés azonban nem ad teljes képet arról, hogyan reagált az író a konfliktus első hónapjaiban. A kortárs szövegek alapján bizonyos, hogy őt is megérintette a nemzeti mozgósítás légköre, és nem azonnal foglalta el azt a háborúellenes álláspontot, amelyet élete későbbi szakaszából ismerünk. A történet éppen ettől válik tanulságossá. Az európai eszmékhez való hűség nem jelentett automatikus immunitást a

politikai közeg nyomásával szemben.

A háború első heteiben sok értelmiségi számára a közösséghez tartozás érzése különös erkölcsi erőt kapott. Korábban egymással vitatkozó társadalmi és politikai csoportok tagjai ugyanazokat a nemzeti jelszavakat ismételték, a lapok pedig gyakran úgy írtak a hadviselésről, mintha a közös lelkesedés önmagában igazolhatná a fegyveres fellépést. A jelenség nem korlátozódott Bécsre vagy Berlinre. Franciaországban és Nagy-Britanniában szintén sok író vállalt szerepet a hazafias közvélemény formálásában, és a különböző országok értelmiségi elitjei egyre kevésbé értették meg egymás álláspontját. Zweig számára a legnagyobb megrázkódtatást az okozhatta, hogy azok a kulturális szövetségek kezdtek felbomlani, amelyek építésére korábban oly sok figyelmet fordított.

Az országok közötti személyes barátságok ettől kezdve politikai jelentést kaptak. Egy belga költő műveinek fordítása vagy egy francia íróval folytatott levelezés többé nem tűnt pusztán irodalmi vállalkozásnak. A háborús nyilvánosság könnyen azonosította az idegen kultúra iránti rokonszenvet az ellenséges állam iránti engedékenységgel, a fenntartásokat pedig gyengeségnek vagy hűtlenségnek nevezte. Közben a hatósági ellenőrzés

és a katonai szempontok az utazást is megnehezítették. A városok, amelyeket Zweig korábban kényelmesen felkereshetett, fokozatosan elérhetetlenné váltak. Az utazás szabadságának elvesztése egészen konkrét formában mutatta meg azt a változást, amelyet az író később Európa széthullásaként értelmezett.

A korszakot vizsgálva óvakodni kell attól, hogy a háború kitörését egyetlen nemzedék kollektív tévedésére vezessük vissza. A döntések politikai és katonai intézményekben születtek, a társadalmi lelkesedés pedig országonként és rétegenként jelentősen különbözött. Voltak, akik a kezdetektől tiltakoztak, mások hosszabb ideig hittek a gyors győzelemben, sokan pedig egyszerűen a körülményeknek kiszolgáltatva követték az eseményeket. Zweig helyzete az értelmiségi csoportok egyik sajátos dilemmáját világítja meg: aki korábban az irodalom és a művészet révén igyekezett kapcsolatokat teremteni, az miként cselekedhet akkor, amikor a nyilvánosság az országok közötti gyűlöletet jutalmazza.

Az első világháború így személyes és közéleti konfliktusként egyaránt megjelent az életében. Az elkövetkező hónapokban a kezdeti mozgósítástól a háborús munka mindennapjaiig, majd a kételyek és a háborúellenes kapcsolatok felé vezető útig többféle

tapasztalatot szerzett. Utóbb ezeket az éveket erkölcsi fordulatként ábrázolta, de a fordulatot nem szabad egyik napról a másikra bekövetkezett megvilágosodásnak tekinteni. A változás a katonai események, a munkakörülmények, a személyes levelezés és a háborúval kapcsolatos egyre súlyosabb hírek hatására alakult ki. Az író igazi története nem a hibátlan következetesség, hanem annak felismerése, mennyire nehéz a közvélemény sodrásával szemben új álláspontot kialakítani.

11. Az író és a háborús propaganda

A Monarchia háborús intézményei hamar felismerték, hogy a harcot nem kizárólag a frontokon vívják. A sajtó, az irodalom, a fénykép és a nyilvános előadás a lakosság hangulatának alakításában is fontos szerepet kapott. A bécsi Hadilevéltár, a Kriegsarchiv körül írók és újságírók dolgoztak olyan feladatokon, amelyek a hadviselés dokumentálását és a közvélemény befolyásolását egyszerre szolgálták. A hadkötelezettséggel, egészségi állapottal és intézményi kapcsolatokkal összefüggő személyes körülmények is meghatározták, ki milyen munkát végzett. Zweig ebbe a közegbe került, és egy ideig az osztrák háborús nyilvánosságban is részt vett. A később róla kialakult következetes pacifista kép ezt az időszakot sokáig a háttérbe szorította.

A levéltári munka különleges helyzetet teremtett számára. Nem lövészárokból figyelte az összecsapásokat, mégis naponta olyan anyagokkal találkozott, amelyek a hadsereg és az állam céljait szolgálták. Az írás itt nem a szerző személyes művészi szabadságának kifejeződése volt, hanem egy nagyobb intézményi rendszer része. A dokumentumok rendezése, az alkalmi beszámolók és a

nyilvánosságnak szánt szövegek elkészítése a propaganda és az adminisztráció határán zajlott. A két terület közötti különbség fontos: egy történeti forrás megőrzése és a hazafias lelkesedés erősítésére készülő újságcikk nem ugyanazt a célt szolgálta. A háború idején azonban gyakran ugyanazon hivatalokban és ugyanazon személyek közreműködésével készültek.

Prater és a későbbi életrajz kutatás éppen azért fordít jelentős figyelmet erre a periódusra, mert az író emlékiratában az erkölcsi tanulságok sokkal hangsúlyosabbak, mint a korábbi alkalmazkodás részletei. Zweig nem egyedül viselkedett így: számos, később háborúellenessé váló értelmiségi kezdetben a nemzeti közösség oldalán kereste a helyét. Az értékeléshez külön kell választani a nyilvános közreműködés tényét, az egyes cikkek hangvételt és a szerző belső meggyőződését. A nyomtatott szöveg sokat elárul arról, milyen álláspontot közvetített, de önmagában nem mindig teszi lehetővé a kétségek és a magánbeszélgetések pontos rekonstrukcióját.

Zweig kulturális érdeklődésének egyik alapvonása, az egyéni személyiség és a történelmi körülmények kapcsolatának vizsgálata, ezekben az években új tartalmat kapott. Korábban gyakran csodálta a nagy

alkotók rendkívüli teljesítményét, és szívesen írt olyan személyiségekről, akiknek munkássága a nemzeti határokon is túljutott. A háború azt a kérdést vetette fel számára, hogy a művészi hírnév és a történelmi felelősség miként fér össze. Egy ismert író neve politikai jelszavak mellett is feltűnhet, az alkotás tekintélyét pedig könnyű ideiglenes állami célok szolgálatába állítani. Az értelmiségi függetlenség ezért már nem az alkotói önbecsülés magánügye volt.

A háborús propaganda belső ellentmondásai fokozatosan erősödtek. A kezdeti mozgósítás rövid hadjáratokkal és gyors eredményekkel számolt, a frontokon azonban egyre nagyobb veszteségek keletkeztek. A sebesültek, hadifoglyok, özvegyek és menekültek számának növekedése átformálta a háborúról alkotott képet. A lakosság a jegyrendszer, a drágulás és a hiány mindennapos tapasztalataiból is következtethetett arra, hogy a konfliktus nem a korábban ígért formában zajlik. Az osztrák hátország különböző vidékein eltérő mértékben jelentkeztek a nehézségek, de a háború egyre mélyebben hatolt be a családok életébe.

A személyes és közéleti kapcsolatok nyomása Zweig számára különösen erős lehetett. Az egyik oldalon az osztrák intézményekhez kötődő munkája és az országban

első családjának helyzete állt, a másikon a nyugati európai barátságok és a művészeti együttműködés régi eszméje. A kényelmes kompromisszum lehetősége fokozatosan beszűkült: ha valaki nyilvánosan támogatja a háború céljait, az nehezen őrizheti meg hitelességét a szemben álló országok pacifistái előtt. Ha viszont kritikusan beszél a hadviselésről, saját közegében válhat gyanússá. E kettős kötöttség nem szüntette meg a személyes döntés felelősségét, de világossá teszi annak nehézségét.

Ebben a helyzetben a levelezés többet jelentett magánérintkezésnél. A különböző országokban élő barátokkal való kapcsolattartás lehetőséget adott az egymással versengő hivatalos elbeszélések összevetésére, és arra is, hogy az ember a saját nemzeti közegén kívülről halljon az eseményekről. Minden ilyen kapcsolat a cenzúra, a posta akadozása és a személyes bizalmatlanság korlátai között működött. A tartós barátságok ezért próbára kerültek: gyakran olyan politikai mondatok hangzottak el, amelyek békében talán soha nem kerültek volna szóba. Az író lassanként felismerte, hogy az európai műveltség fennmaradásához az egymás iránti tiszteletnek akkor is értéke van, amikor az államok éppen az ellenkezőjét követelik.

A propagandával való kapcsolatot a későbbi pacifista pálya ellenére sem érdemes elhallgatni vagy utólag jóvátenni egy egyszerű erkölcsi fordulat történetével. A hiteles életrajz számára ez az epizód alapvető bizonyíték arra, hogy a művész önmagáról alkotott képe és a történeti cselekvés időnként eltér. Zweig legfontosabb háborús tanulsága talán éppen az volt, hogy a tömegérzelmekből táplálkozó konfliktusban a szellemi függetlenség nem adottság. Meg kell dolgozni érte, és az ember olykor késve ismeri fel, milyen kompromisszumokat kötött a saját meggyőződésével. A következő években az irodalom ezt a felismerést már kifejezetten történelmi és erkölcsi kérdésként kezdte feldolgozni.

12. Romain Rolland, az európai lelkiismeret

Az első világháború idején Romain Rolland neve sok európai értelmiségi számára az államok közötti szembenállástól független erkölcsi beszéd lehetőségét jelentette. A francia író, aki zenetörténészként, regényíróként és drámaíróként egyaránt ismert volt, a háború kitörésekor Svájcban tartózkodott. Innen próbált közvetíteni a szemben álló országok kulturális képviselői között. A háborús lelkesedéssel szemben az egyének szenvedését és az európai kultúra közös értékeit hangsúlyozta, még akkor is, amikor ezért hazájában éles bírálatokat kapott. Zweig számára Rolland korábban is fontos alkotó volt, de a háború éveiben jelentősége új dimenzióval bővült.

A két író kapcsolatát nem lehet pusztán tanítvány és mester viszonyaként leírni. Zweig fiatalabb volt, és Rolland szellemi tekintélyét erősen tisztelte, ugyanakkor önálló irodalmi pályával, kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal és saját kiadói lehetőségekkel rendelkezett. A kapcsolat a kulturális közvetítés közös munkájára épült: Rolland számára fontos volt, hogy gondolatai a német nyelvű közönséghez is eljussanak,

Zweig pedig úgy vélte, hogy a francia szerző életműve az európai együttműködés egyik alkalmas jelképe. A háború alatt az egymással váltott levelek és közvetett üzenetek azért kaptak különös súlyt, mert a katonai ellenségeskedés idején egy másik nyilvánosságot próbáltak fenntartani.

Rolland háborúellenes fellépése körül gyakran idézett fogalommal vált a küzdelem fölött maradó értelmiségi eszméje. Ezt a gondolatot azonban könnyű félreérteni. Nem azt követelte, hogy az író ne vegyen tudomást a politikai erőszakról, hanem azt, hogy az emberi szenvedést és az erkölcsi ítéletet ne rendelje teljesen alá saját államának propagandájának. A semlegesség, az egyenlő távolság és a megértés keresése nem minden történelmi helyzetben azonos. A háború éveiben Rolland fellépése éppen azért volt feltűnő, mert olyan korban ragaszkodott a vitához és a másik fél meghallgatásához, amikor a hivatalos nyilvánosság gyakran minden fenntartást árulásként kezelte.

Zweig nem egyik pillanatról a másikra vált következetes Rolland-követővé. A személyes kapcsolatoknak időre volt szükségük, hogy a korábban megfogalmazott eszményeket gyakorlati döntésekké alakítsák. A két író levelezése arról is tanúskodik, hogy a

háborúellenesség különböző nemzeti környezetekben más-más lehetőségekkel és veszélyekkel járt. Egy francia pacifista szavait saját országában politikai engedékenységgént támadhatták, egy osztrák író pedig azzal szembesült, hogy bármelyik bíráló nyilatkozata a másik háborús tábor propagandájában találhat visszhangra. Ezt a helyzetet Rolland és Zweig eltérő személyisége is különböző módon kezelte.

Rolland munkásságának jelentőségét Zweig később könyvben is igyekezett bemutatni. A szerzőről készített portré nem pusztán életrajzi összegzés, hanem annak a meggyőződésnek a kifejtése, hogy az irodalom és a zene a nemzetek közötti kapcsolat eszköze lehet. Rolland **Jean-Christophe** című regénysorozata egy zenész életútján keresztül a német és francia kultúra közös problémáit vizsgálta, s ezért különösen alkalmas volt Zweig érdeklődésének felkeltésére. A háború után a Rolland-könyv a német nyelvű közönség számára is megmutathatta, hogy a francia értelmiségi világ nem azonosítható a francia állam háborús álláspontjával. A közvetítés ebben az értelemben tudatos kulturális cselekedet volt.

Kettejük barátsága ugyanakkor nem mentes a nézetkülönbségektől. Rolland politikai érzékenysége, a

társadalmi mozgalmakhoz és a forradalomhoz fűződő viszonya bizonyos kérdésekben eltért Zweigétől. Zweig inkább a személyes kapcsolatokon, az irodalmi művek terjesztésén és a történelmi példák értelmezésén keresztül kívánt hatni a közvéleményre. Rolland hajlandóbb volt élesebben állást foglalni, és a későbbi évtizedekben a politikai konfliktusokban is határozottabb szerepet vállalt. A különbség különösen az 1930-as évekre vált fontos kérdéssé. A két ember ugyanazokat az európai eszményeket tisztelhetett, mégis más választ adhatott arra, milyen eszközökkel lehet a fenyegetett értékeket megvédeni.

A háborús években a közös program legalább annyira gyakorlati volt, mint eszmei. A megbízható hírek továbbítása, a könyvek megszerzése és fordítása, a barátok közötti kapcsolatok fenntartása mind hozzátartozott. Az ilyen tevékenységet utólag könnyű jelentéktelennek látni a hadseregek mozgásához képest, de az irodalmi nyilvánosság fennmaradása sokszor éppen ezeknek a törékeny csatornáknak köszönhető. A frontvonalakat átlépő levelezés nem állította meg az öldöklést, viszont emlékeztetett arra, hogy a különböző nyelvű és állampolgárságú emberek között továbbra is létezhet erkölcsi és személyes közösség. Zweig életében

ez a felismerés tartósan meghatározóvá vált.

Rolland alakja azért is nélkülözhetetlen Zweig megértéséhez, mert általa az európaiság korábbi kulturális ízlése egyre inkább erkölcsi kötelesség formáját öltötte. A fiatal Zweig számára Franciaország és Belgium a művészet, a barátság és az inspiráció helyszíne volt; a háborús tapasztalat után ugyanazok a kapcsolatok a politikai szembenállással szembeni ellenállás egyik lehetőségét jelentették. A közös európai kultúra megszervezésének feladata ettől kezdve nem maradhatott az előkelő társaságok különleges életformája. Zweig továbbra is az irodalom eszközeiben bízott, de egyre jobban látta, hogy a szellemi kapcsolatoknak a legnehezebb időkben is ki kell állniuk a próbát.

13. Friderike és a háború alatti magánélet

A politikai megrázkódtatások mellett Zweig személyes életében is mélyreható változások zajlottak. Friderike Maria von Winternitz már a háború előtt fontos szerepet kapott életében, kapcsolatuk pedig a következő években egyre szorosabbá vált. Friderike maga is érdeklődött az irodalom iránt, írt és dolgozott, valamint korábbi házasságából két lánygyermeket nevelt. A kapcsolat ezért kezdettől több volt a fiatal költőt csodáló olvasó romantikus történeténél. Két, saját kötelezettségekkel és ambíciókkal rendelkező ember kereste a közös élet lehetőségét egy olyan társadalmi környezetben, amely a házassággal, a családdal és a női szerepekkel kapcsolatban határozott elvárásokat fogalmazott meg.

A levelezés különösen fontos forrás, mert a későbbi önéletrajz Zweig magánéletének számos részletét háttérbe szorította. *A tegnap világa* elsősorban a kulturális emlékezet dokumentuma, s az olvasó csak korlátozottan értesül belőle a családi konfliktusokról és az érzelmi kapcsolatok összetettségéről. Friderike levelei és visszaemlékezései más oldalról mutatják meg ugyanazokat az éveket. Az írónak szüksége volt az önálló

munkához megfelelő körülményekre, az utazások szabadságára és arra, hogy ideje nagy részét saját tervei szerint ossza be. A közös élet közben olyan feladatokat teremtett, amelyekhez alkalmazkodnia kellett, s amelyek jelentős részét Friderike vállalta magára.

A háború miatt a személyes döntések még nehezebbé váltak. Az utazási korlátozások, az anyagi bizonytalanság és a családtagok helyzete egyaránt befolyásolta a találkozásokat. Az irodalmi munka külső feltételei is átalakultak: a kiadók nehezebben szervezhették meg a nemzetközi terjesztést, az íróársak egy része katonai szolgálatot teljesített, a közönség érdeklődését pedig a hadihírek kötötték le. Mindez a magánéletben felerősíthette az igényt egy nyugodt, állandó otthon iránt. Zweig számára azonban az állandóság és a mozgás igénye mindvégig feszültségben maradt. A későbbi salzburgi ház ennek a kettős törekvésnek lett különösen látványos jelképe.

A Friderikével folytatott kapcsolatról fennmaradt dokumentumokból egy olyan nő képe rajzolódik ki, aki nem pusztán háttérszereplője volt az író életének. Gyakorlati kérdéseket intézett, kapcsolatokat tartott fenn, és sok esetben segítette Zweig munkájának megszervezését. A könyvkiadás, a levelezés és a

vendégek fogadása mind olyan feladatokat jelentett, amelyekre a nyilvános életrajzok hajlamosak kevesebb figyelmet fordítani. Az alkotói függetlenség gyakran mások háttérben végzett munkájára támaszkodott. Ennek felismerése nem von le Zweig irodalmi teljesítményéből, hanem megmutatja, hogyan működött a modern írói életforma társadalmi és családi környezete.

Zweig emberi tulajdonságait sem lenne helyes egyetlen erkölcsi mérce alapján megítélni. Képes volt barátain önzetlenül segíteni, kapcsolatokat közvetíteni és más alkotók munkáját támogató figyelemmel olvasni. A magánéletében ugyanakkor erősen ragaszkodott saját szabadságához, és nem mindig tudta összeegyeztetni ezt a partnere iránti felelősséggel. Az ilyen ellentmondások nem kivételesek, de az életmű humanista eszméi miatt különösen érdemes róluk beszélni. Ha az író a megértést és az együttérzést történelmi és irodalmi programként fogalmazta meg, joggal kérdezhetjük, miként jelentek meg ezek a mindennapi döntésekben.

Friderike későbbi visszaemlékezéseit természetesen szintén forráskritikával kell kezelni. A kapcsolat lezárulta, az emigráció és Zweig halála olyan események voltak, amelyek megváltoztathatták az emlékezés hangsúlyait. Egykori levelek, későbbi összegzések és más

kortársak tanúvallomásai eltérő képet adhatnak ugyanarról a helyzetről. A személyes történetek feldolgozásakor ezért különösen fontos, hogy ne alakítsunk ki kitalált párbeszédet, ne tulajdonítsunk bizonyítatlan indítékokat a szereplőknek, és a későbbi értelmezést ne vetítsük vissza automatikusan a korábbi évekre. Az életpálya megértéséhez a bizonytalanságok jelzése is hozzátartozik.

Az első világháború évei a párkapcsolat történetében így az alkalmazkodás és a közös jövő keresésének időszakát jelentették. A háborús körülmények között megfogalmazott tervek később egy egészen más Európában valósultak meg. A Monarchia megszűnése, az új osztrák állam létrejötte és az európai gazdasági nehézségek idején egy ismert író otthonának kialakítása nem pusztán személyes döntés volt. A társadalmi helyzet és a munkaformák alakulása egyaránt megjelent benne. Zweig számára a háború előtti szabad utazó életformát újra kellett gondolni, miközben Friderike és a gyerekek igényei is figyelmet kívántak.

Az író és Friderike kapcsolata ezért a nagy történelmi események fontos ellenpontja. A háborús politika a frontokról, a győzelmekről és a veszteségekről beszélt, a családi levelezés viszont arról, hogyan lehet a

bizonytalanságban találkozásokat, munkát, otthont és szeretetet megőrizni. A két szint nem válik szét élesen. A nyilvános döntések következményei belépnek az intim kapcsolatokba, a személyes kötődések pedig befolyásolják az író politikai és kulturális lehetőségeit. Zweig háborús útja nélkül Friderike szerepét sem érthetjük meg, ahogyan a magánéletben megtapasztalt felelősség nélkül is hiányos maradna a pacifizmus felé vezető fejlődés képe.

14. Jeremiás: a vereség erkölcsé

A háborús tapasztalat Zweig drámaírói munkáját is megváltoztatta. A *Jeremiás* című mű bibliai tárgyon keresztül a vereség, a szenvedés és az erkölcsi ellenállás kérdéseit állította középpontba. Az ószövetségi próféta története különösen alkalmas volt arra, hogy a szerző a nacionalista lelkesedéssel szemben megszólaltasson egy olyan alakot, aki a katonai dicsőség ígérete helyett a közelgő pusztulás veszélyére figyelmeztet. Jeremiás nem azért fontos, mert győzelemre vezeti népét, hanem azért, mert a közösség sorsáról akkor is beszél, amikor szavai népszerűtlenek. Zweig számára ez a helyzet a modern értelmiségi erkölcsi dilemmáját is megjeleníthette.

A bibliai történet használata bizonyos távolságot teremtett az aktuális hadieseményektől. A szerzőnek nem kellett egyetlen európai államot vagy politikust megneveznie ahhoz, hogy a háborús retorika veszélyeiről beszéljen. A régi Jeruzsálem ostroma és a próféta küzdelme általánosabb emberi tapasztalatokat hordozhatott: a hatalom nem szívesen hallgat a figyelmeztetésre, a tömeg könnyen árulónak tekinti a kételkedőt, és a vereség gondolata szinte elviselhetetlen

a diadalra készülő közösség számára. Az ilyen irodalmi forma különösen hasznos volt a háborús cenzúra és a politikai gyanakvás körülményei között. Ugyanakkor az allegorikus megoldás sajátos kockázatot is hordozott, mert a szereplők álláspontja eltérő politikai olvasatokat engedhetett meg.

A *Jeremiás* nem a háború konkrét diplomáciai eseményeinek dramatizált krónikája. Színpadi világa az emberi döntés pillanatait sűríti össze, és a történelem erkölcsi értelmezésére vállalkozik. A szereplők megnyilatkozásai azt a kérdést feszegetik, vajon az igazság kimondásához szükség van-e a közösség helyeslésére, és hogy a próféta kötelessége miként viszonyul a politikai vezetők döntéseihez. Az író nem ad könnyű feloldást. A katasztrófa elkerülése helyett sokkal inkább azt mutatja meg, hogyan lehet a pusztulásban is megőrizni valamilyen erkölcsi tartást. A vereség nem azonos a szellemi megsemmisüléssel, és egy közösség története túlélheti katonai hatalmának bukását.

A dráma zsidó történelmi és vallási háttere külön figyelmet érdemel. Zweig a századforduló asszimilált bécsi zsidó polgárságának világából érkezett, és identitását gyakran az európai műveltség egyetemes értékeihez kapcsolta. A háború idején a bibliai nép

pusztulásáról és fennmaradásáról szóló történet mégis olyan hagyományt helyezett előtérbe, amelyben a kollektív emlékezet, az üldöztetés és a morális kitartás összetartozik. Nem volna pontos ebből egyetlen vallási fordulatot vagy könnyen meghatározható politikai programot kiolvasni. A mű inkább azt mutatja, hogy Zweig a zsidó történelmi tapasztalatban egyetemes emberi kérdések megfogalmazásának lehetőségét látta.

A darab korabeli fogadtatását az is befolyásolta, hogy a közönség jelentős része belefáradt a háborúba. A veszteségek és a nélkülözés növekedésével a kezdeti lelkesedés helyébe egyre gyakrabban a bizonytalanság és a béke vágya lépett. A próféta alakja a háború folytatását igazoló beszédekkel szemben más hangot kínált. A színpadi siker és az olvasói érdeklődés azonban nem jelentette azt, hogy a szerző politikai programját egységesen fogadták volna el. Az irodalom különböző emberi tapasztalatokat képes összekapcsolni, de éppen gazdagsága miatt nem fordítható le egyetlen nyilvános követelésre. Zweig számára ez részben erény volt, részben későbbi kritikáinak forrása.

A *Jeremiás* egyik jelentősége az író személyes fejlődésében keresendő. A korábbi európai barátságokat ünneplő kulturális program itt már a vereség

lehetőségével számol. A mű nem azt mondja, hogy az emberek természetesen megértik majd egymást, hanem azt, hogy a megértésért a pusztulás körülményei között is felelősséget kell vállalni. A háborúellenes beszéd nem mindig jut el a tömegekhez, és a helyesnek hitt álláspont nem garantálja a történelmi sikert. Ez a gondolat különösen közel áll Zweig későbbi életművének egyik alapproblémájához: a történelmi hatalom és az egyéni lelkiismeret gyakran egymással ellentétes logika szerint működik.

A darab műfaji megoldásai ugyanakkor a szerző esztétikai útkeresésének kérdéseit is felvetik. Zweig a lélektani novella és az életrajzi elbeszélés területén bizonyult a legsikeresebbnek, a nagy történelmi drámában azonban olykor erősebben támaszkodott a retorikai beszédre és az eszmei konfliktusra. Ez nem feltétlenül jelent művészi kudarcot, de különbséget teremt a későbbi sűrített prózai formák és az emelkedett színpadi nyelv között. A *Jeremiás* ezért egyszerre fontos történelmi dokumentum és olyan irodalmi kísérlet, amely a szerző politikai tapasztalatait új műfajban próbálta megszólaltatni.

A későbbi évekből visszatekintve a dráma szinte előrevetíthette a Monarchia összeomlását, de az

életművet nem volna helyes jóslatok sorozataként értelmezni. Zweig 1917-ben nem ismerhette a következő évtizedek összes fordulatát, és az európai háború befejezésének lehetséges kimenetelei sem voltak végleg eldöntöttek. Az alkotói intuíció szerepe abban állt, hogy a katonai vereségtől való félelem mögött mélyebb erkölcsi problémát ismert fel. A veszteség és a túlélés kérdése később **A tegnap világa** szerkezetében is felbukkant, amikor a szerző már egész kulturális nemzedékének sorsát próbálta megérteni.

15. Svájc: a háború másik Európája

Svájc az első világháború alatt sajátos találkozási ponttá vált. A semleges ország nem mentesült a konfliktus következményeitől, hiszen gazdasági, diplomáciai és társadalmi kapcsolatai szorosan kötődtek a hadviselő államokhoz. Ugyanakkor olyan viszonylagos mozgásteret biztosított, amelyben az emigránsok, békepárti értelmiségiek és különböző nemzeti közösségek képviselői találkozhattak. Genf és Zürich könyvesboltjai, szerkesztőségei, előadótermei a háborúellenes gondolkodás és az új művészeti irányzatok fontos színtereivé váltak. Zweig számára a svájci tartózkodás a közvetlen politikai környezet megváltozását és az európai barátságok részleges helyreállításának lehetőségét jelentette.

A semlegesség fogalmát azonban itt sem szabad romantikusan kezelni. Svájcban különböző politikai nézetek és nemzeti szimpátiák éltek egymás mellett, a sajtó pedig élénken vitatkozott a háború felelősségéről. A hatóságok figyelemmel kísérték az ország területén tevékenykedő külföldieket, az anyagi nehézségek és az ellátási problémák pedig a semleges társadalmat is

sújtották. A menekültek és az értelmiségiek mozgása a háborús Európa szélesebb összefüggésébe illeszkedett, amelyben a határátlépés állami engedélyekhez és diplomáciai megfontolásokhoz kötődött. A béke melletti kiállás ezért nem minden résztvevő számára azonos szabadságot jelentett.

Zweig svájci kapcsolatai lehetővé tették, hogy a korábbi háborús nyilvánosságon kívülről tekintsen a hadviselő országok helyzetére. A személyes találkozások során olyan emberekkel beszélhetett, akik a hivatalos propaganda nyelvétől eltérően fogalmazták meg tapasztalataikat. Az író figyelmét továbbra is erősen foglalkoztatta a művészet és az erkölcsi felelősség kapcsolata. A semleges országban azt tapasztalhatta, hogy az irodalom képes hidakat teremteni, de ezek a hidak törékenyek, és fennmaradásukhoz gyakran néhány ember kitartó munkája szükséges. A háború alatt ilyen kapcsolatok működtetésével igyekezett bizonyítani az európai együttműködés lehetőségét.

Romain Rolland környezetében az értelmiségi felelősség kérdése napi viták tárgya volt. A háborúellenesség képviselői nem alkottak egységes politikai tábort: voltak köztük vallási alapon gondolkodók, humanista művészek, szocialisták és olyan

emberek, akik mindenekelőtt a humanitárius szenvedés csökkentését tartották fontosnak. A közöttük fennálló különbségek olykor élesen jelentkeztek, különösen az oroszországi forradalmak és a háború lehetséges lezárásának megítélésében. Zweig számára az európai közösség nem jelentette minden nézetkülönbség eltüntetését; inkább annak a reménye maradt, hogy az eltérő álláspontú emberek képesek ugyanabban a kulturális és erkölcsi térben gondolkodni.

Az 1917-es oroszországi forradalmak a háború alakulását és az európai politikai képzeletet is átalakították. A cári rendszer bukása kezdetben sokakban a politikai megújulás lehetőségét ébresztette, a bolsevik hatalomátvétel pedig újabb vitákat indított el a forradalom, a béke és a társadalmi igazságosság viszonyáról. A háború folytatásának vagy lezárásának kérdése elválaszthatatlanná vált az új államhatalom természetétől. Zweig történelmi érdeklődése később sokszor fordult azokhoz a személyiségekhez, akik forradalmak és államváltások idején kényszerültek döntésekre. Az 1917-es események ebben az értelemben is fontos tapasztalatot jelentettek, bár nem volna helyes későbbi műveinek minden témáját közvetlenül innen eredeztetni.

Svájcban a művészeti élet is különleges utakat keresett. Az avantgárd irányzatok egy része radikálisan szembefordult azokkal a polgári normákkal, amelyek a háború előtti kultúra önképét meghatározták. A dadaizmus szokatlan formái és provokatív gesztusai azt jelezték, hogy sok alkotó már a hagyományos művészi nyelvben sem bízott. Zweig ennél visszafogottabb, a klasszikus műveltségre és a pszichológiai elbeszélésre építő alkotói utat követett. Mégis ugyanannak a válságnak a következményeivel kellett szembesülnie: hogyan lehet a művészet hiteles akkor, amikor az európai civilizáció legfejlettebb intézményei is tömeges pusztítás eszközeivé váltak.

A háború végéhez közeledve egyre világosabbá vált, hogy a korábbi Európa nem állítható helyre egyszerű békeszerződéssel. A birodalmak válsága, a gazdasági kimerülés és a társadalmi mozgalmak erősödése olyan változásokat készített elő, amelyek az államhatárokat és az emberek mindennapi életét egyaránt érintették. Zweig svájci tartózkodása ebből a szempontból átmeneti állomás volt. A semleges térben még fennmaradhatott egy nemzetközi értelmiségi hálózat, de az a politikai világ, amelyben az író fiatal korában szabadon mozgott, már jelentősen átalakult. A kultúra kontinensét a

továbbiakban új útlevelek, kisebb államok és mélyebb bizalmatlanságok szabdalják fel.

Az európai humanizmus iránti hűség tehát ekkor már nem gondtalan optimizmus. Zweig az emberi kapcsolatok helyreállításában hitt, de egyre inkább megértette, hogy az állami és társadalmi erők képesek az addig szilárdnak vélt kulturális rendet is szétrombolni. Ez a felismerés a következő évtized munkáiban tovább mélyült. A történelmi életrajzok, a nagy emberi döntéseket bemutató elbeszélések és a nemzetközi irodalmi kapcsolatok tudatos építése mind arra utalnak, hogy a háború tanulságait nem kívánta pusztán személyes fájdalomként megőrizni. Az irodalom által akart történelmi emlékezetet és a jövő számára használható erkölcsi tapasztalatot teremteni.

16. A Monarchia összeomlása

1918 őszén a Habsburg Monarchia katonai veresége politikai felbomlássá vált. A többnemzetiségű állam lakóinak egy része önálló állami jövőt keresett, a frontokon és a háttérországban felgyorsult a fegyelem és a központi hatalom meggyengülése. Az új politikai vezetők különböző elképzeléseket fogalmaztak meg az államhatárokról és a társadalmi átalakulásról, miközben az élelmezés, a hazatérő katonák ellátása és a pénzügyi összeomlás veszélye sürgető gyakorlati feladatokat teremtett. A régi Európa eltűnése Zweig számára személyes tapasztalat lett, hiszen az állam, amelynek állampolgáraként született, és amelynek városaiban otthonosan mozgott, már nem létezett a korábbi formájában.

A Monarchia bukását azonban különböző nemzetiségek egészen másként élték meg. Az osztrák és magyar politikai közegben sokan veszteségként tapasztalták a területek és a hatalmi pozíciók elvesztését, míg a cseh, szlovák, délszláv és más politikai mozgalmak képviselői az önrendelkezés lehetőségét látták az új helyzetben. A remény és a félelem gyakran ugyanabban a közösségben is együtt jelentkezett. Az új államok

társadalmi és nemzetiségi kérdései korántsem oldódtak meg azonnal, és a következő évtizedekben többször újabb konfliktusokhoz vezettek. Zweig emlékiratának veszteségképe akkor válik történetileg igazán értelmezhetővé, ha látjuk, hogy a régi rend mások számára korábban sem jelentett egyformán szabadságot és biztonságot.

Bécs helyzete különösen drámai volt. A hajdani birodalmi főváros egy jóval kisebb állam központjává vált, miközben népessége, intézményei és gazdasági kapcsolatai a korábbi monarchiabeli rendszerhez igazodtak. A város ellátása, a közlekedés és a pénzügyi élet egyszerre ütközött új akadályokba. A régi birodalom ipari és mezőgazdasági térségei új határok mögé kerültek, a kereskedelmi kapcsolatok fenntartása pedig politikai megállapodásokat igényelt. A bécsi polgárság számára a gazdasági hanyatlás sokszor közvetlenül a társadalmi státus elvesztésének élményét jelentette. A háború előtti évek önbizalmát a pénzromlás és az intézményi bizonytalanság váltotta fel.

Zweig számára a birodalom bukása nem feltétlenül jelentette a dinasztikus rend visszaállításának vágyát. Érdeklődésének középpontjában inkább az a kulturális tér állt, amelyben egy osztrák író francia, belga, német

vagy olasz partnerekkel dolgozhatott együtt. Ugyanakkor fontos látni, hogy ez a közös kulturális tér a régi államalakulat keretei között is társadalmi különbségekre épült. A Monarchia világa egyszerre volt a többnyelvű érintkezés színtere és a nemzeti politikai viták forrása. A visszaemlékező történeti igazsága a személyes kapcsolatok elvesztésének fájdalmából fakad, de ez a fájdalom nem helyettesíti a birodalom egészének társadalomtörténeti elemzését.

Az 1918 utáni új Európa a békekonferenciákon és az egymásnak ellentmondó területi követeléseken keresztül született meg. A győztes hatalmak a biztonság, az önrendelkezés és a stratégiai érdekek között próbáltak egyensúlyt teremteni, de ezek a szempontok gyakran nehezen voltak összeegyeztethetők. A békeszerződések nyomán kialakuló rendszer tartós elégedetlenségeket hagyott maga után. Zweig a kultúra szemszögéből azt érzékelte, hogy a korábban természetesnek hitt utazási és szellemi kapcsolatok politikai döntések függvényévé váltak. Az új határokat a könyvek néha könnyebben lépték át, mint az emberek, de a könyvterjesztést is vámok, pénzügyi korlátok és nemzeti kultúrpolitikai törekvések befolyásolták.

A háború végével a pacifizmus feladata is megváltozott. Amíg a frontokon folyt a küzdelem, a fegyveres erőszak beszüntetése jelentette a legközvetlenebb követelést. A béke után azonban az országok közötti bizalom és az együttműködés tartós intézményeinek megteremtése vált kérdéssé. Zweig úgy gondolta, hogy az írók és művészek segíthetik az ellenségképek leépítését. Irodalmi közvetítői tevékenysége ezért új lendületet kapott, és figyelme továbbra is a különböző nemzeti hagyományokat összekapcsoló művekre irányult. A személyes kapcsolatok helyreállítása az ő szemében Európa újjáépítésének egyik fontos, ha politikailag korlátozott lehetősége volt.

A társadalom azonban a háború után nem tért vissza a régi állapotba. A katonák, a menekültek és a hadiözvegyek sorsa, a háborús sérülések és a családi veszteségek hosszú időre meghatározták a közösségek életét. A politikai radikalizmus, a forradalmak és ellenforradalmak Európa több részén erőszakot hoztak. Az új államoknak sokszor alapvető közigazgatási és pénzügyi intézményeket kellett kialakítaniuk, miközben a régi elitek és az új társadalmi csoportok egymással versengtek a hatalomért. Zweig kulturális programja

ebben a környezetben egyszerre kínált erkölcsi távlatot és mutatta meg saját politikai korlátait. A könyvek révén létrehozott barátságok nem tudták önmagukban megszüntetni a társadalmi bizonytalanságot.

A Monarchia eltűnése így többféle emlékezetet hagyott hátra. Zweig az utolsó években egy elveszett kulturális kontinens képét formálta meg, miközben sok kortársa a nemzeti függetlenség megszerzésének vagy éppen elvesztésének történeteként élte meg ugyanazt az időszakot. Az életrajz feladata nem ezeknek az emlékezeteknek a rangsorolása, hanem az összefüggések megmutatása. A régi Bécs elvesztése Zweig számára valóban személyes csapás volt, s a történelmi folyamatok hatása írói munkájában is érezhető. Ezt a tapasztalatot azonban akkor érthetjük meg, ha az olvasó előtt a megszűnt birodalom társadalmi és politikai ellentmondásai is megjelennek.

17. Salzburg: új otthon egy új Európában

Az első világháború után Zweig életében Salzburg vált az új otthonkeresés központjává. A város fekvése, kulturális hagyományai és nemzetközi kapcsolatai különleges lehetőséget jelentettek számára. Bécshez képest kisebb és nyugodtabb környezetet kínált, ugyanakkor a német és osztrák kulturális tér fontos útvonalaihoz kapcsolódott. A Kapuzinerberg magaslatán kialakított otthon egyszerre biztosított elkülönülést és lehetőséget a vendégfogadásra. Az író később innen folytatta kiterjedt levelezését, intézte könyvkiadási ügyeit, és innen indult számos európai utazására. A salzburgi ház ezért egy időre a háborúban megrendült európai hálózat új központjává vált.

Az otthon kialakítása Friderike számára is komoly feladatot jelentett. Egy ismert és sokat dolgozó szerző mindennapjaihoz rendkívül sok gyakorlati ügy tartozott: vendégek, postai küldemények, könyvek, kéziratok és utazási tervek szervezése. A közös háztartásnak ugyanakkor a család többi tagja számára is megfelelő életteret kellett biztosítania. A salzburgi életet nem érdemes a csendes alkotói elvonulás romantikus képére

szűkíteni. A ház folyamatos mozgásban volt, a levelezés és a látogatások révén a városon kívüli események is rendszeresen megjelentek benne. Az írói függetlenség működtetése sok más ember munkájától és alkalmazkodásától függött.

Zweig számára Salzburg nem csupán kényelmes lakóhely volt. A város zenei hagyományai és kulturális intézményei különleges vonzerőt jelentettek, s a háború utáni években az európai művészeti élet egyik fontos találkozási pontjaként erősödött meg. A nemzetközi fesztiválok és a művészi együttműködés gondolata közel állt ahhoz az elképzeléshez, amelyet Zweig a háború alatt és után hangoztatott. A kultúra ilyen központjai képesek lehettek arra, hogy az országhatárok és politikai ellentétek ellenére közös élményeket kínáljanak. A béke kultúrája tehát részben intézmények, szervezők, kiadók és előadóművészek mindennapos tevékenységében ölthetett formát.

A salzburgi években ugyanakkor az osztrák társadalom súlyos válságokkal küzdött. Az új állam gazdasági életét az infláció, a munkanélküliség és a politikai megosztottság terhelte, miközben a nemzeti identitás kérdése is bizonytalanná vált. Az osztrákok egy része az önálló ország fennmaradásában, mások

Németországgal való szorosabb kapcsolatban keresték a jövőt. A társadalmi élet különböző rétegei eltérően viselték a pénzromlást és a háború következményeit. Zweig nem volt független ettől a környezettől, de nemzetközi sikere és külföldi kapcsolatai olyan anyagi és kulturális mozgásteret biztosítottak számára, amely a lakosság nagy részének nem állt rendelkezésére.

A Kapuzinerberg háza sajátos szellemi műhelyként működött. A különböző országokból érkező könyvek és levelek mellett a személyes találkozások is alakították Zweig munkáját. Az író olvasói és alkotói szerepe gyakran összekapcsolódott: nemcsak saját művein dolgozott, hanem mások kézirataira reagált, fordításokat támogatott és kiadói kapcsolatokat közvetített. A közvetítői munka sokszor láthatatlan maradt a nagyközönség számára, pedig a nemzetközi irodalmi élet működésében fontos szerepet játszott. Zweig tekintélye ettől kezdve részben abból fakadt, hogy a különböző szerzők és nyelvterületek között bizalmi kapcsolatokkal rendelkezett.

A háború utáni első időszakban az új otthon a stabilitás visszaszerzésének ígéretét hordozta. A család kialakíthatta mindennapjai rendjét, az író pedig hosszabb távú munkaterveken dolgozhatott. Mégis olyan évek

voltak ezek, amikor az európai politikai rendszer jövője bizonytalan maradt. A háború emléke, az új államhatárok és a gazdasági problémák arra figyelmeztettek, hogy a béke önmagában nem teremt biztonságot. Zweig saját életformájában újra igyekezett összekapcsolni a munkához szükséges nyugalmat és a nemzetközi mozgást, de a korábbi évtizedek természetesnek hitt szabadságát már nem kaphatta vissza változatlanul.

Salzburg ezért az életút egyik legfontosabb szakaszának kezdetét jelenti. A háborúban kialakult erkölcsi és kulturális program itt találkozott az írói siker mindennapi feltételeivel. Az alkotó egyre szélesebb közönséget ért el, munkái több nyelven jelentek meg, és fokozatosan Európa egyik legismertebb német nyelvű írójává vált. A siker azonban új kérdéseket is teremtett: mennyiben maradhat független az az író, akinek tekintélyét a nemzetközi könyvpiac adja, és milyen kötelezettséget jelent az olvasók sokasága egy politikailag bizonytalan világban? A következő évtizedekben ezek a dilemmák élesedtek ki.

A salzburgi otthon későbbi elvesztése különösen fájdalmassá vált Zweig számára. Az 1930-as években az osztrák politikai helyzet romlása és a náciizmus terjeszkedése miatt egyre kevésbé érezhette

biztonságban magát. A háború után felépített szellemi központ végül ugyanúgy elérhetetlenné vált, mint korábban a Monarchia világa. Ezt a későbbi fordulatot azonban nem volna helyes visszavetíteni a kezdeti salzburgi évek minden pillanatára. A húszas évek elején még új könyvek, barátságok, utazások és művészeti vállalkozások lehetősége nyílt meg előtte. Az első világháború utáni Európát nem csak a veszteség, hanem az újjáépítés reménye is meghatározta.

18. A ház a Kapuzinerbergen

Az 1919 utáni Salzburg egy olyan Európa határvidékén feküdt, amelynek politikai térképe rövid idő alatt gyökeresen megváltozott. Az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnt, Bécs elveszítette birodalmi fővárosi szerepét, az új osztrák köztársaság gazdasági életét pedig ellátási nehézségek, pénzromlás és bizonytalan jövőkép jellemezte. Stefan Zweig mégis ebben a korszakban talált állandó lakóhelyet Salzburgban. Az a ház, amelynek ablakaiból a városra és a hegyekre lehetett látni, később az író nemzetközi hírnevének egyik jelképe lett. Különös ellentmondás volt ebben: miközben minden alkalommal a határokon átnyúló kulturális közösségről beszélt, mindennapi munkájához olyan elvonultságot keresett, amelyet a városi társasági élet ritkán biztosított számára.

A Kapuzinerberg lakóháza nem jelentett visszavonulást az európai élettől. Zweig sűrű levelezése, utazásai és vendégei révén a ház olyan kapcsolatok csomópontjává vált, amelyek London, Párizs, Berlin, Brüsszel és a közép-európai városok között húzódtak. A vendégekönnyv és a kortársi visszaemlékezések azt mutatják, hogy a ház életét a folyamatos érkezések és

távozások tagolták. A gyakorlati szervezésből jelentős részt vállalt Friderike. A feladatok nem szorítkoztak az ünnepi fogadásokra: a levelek rendezése, a találkozók összehangolása és az író munkarendjének védelme mindennapos figyelmet igényelt. A híres alkotó látható teljesítménye mögött olyan háztartási és adminisztratív munka állt, amelyet a korabeli életrajzok gyakran mellékes körülménynek tekintettek.

Salzburg a két háború között fokozatosan nemzetközi zenei központtá vált. Az ünnepi játékok körül egyre több külföldi látogató fordult meg a városban, és a fellépők, rendezők, zeneszerzők, kritikusok jelenléte állandó kulturális mozgást teremtett. Zweig közelről figyelhette ezt a fejlődést. A régi császári városok pompájától eltérően Salzburg kisebb léptékű volt, de éppen ezért bizonyult alkalmasnak a személyes találkozásokra. A színház és a zene iránt érdeklődő közönség ugyanazt a határokat átlépő műveltséget kereste benne, amelynek megőrzését az író saját feladatának tartotta. Az ünnepi játékok intézménye ugyanakkor soha nem állt a politikán kívül: a gazdasági válság, a nemzeti reprezentáció és a művészi ambíció egyaránt alakította a működését.

A ház nyugalma viszonylagos volt. Zweig rendszeresen panaszkodott arra, hogy a látogatók, kiadói ügyek és

meghívások széttagolják a munkanapjait. A világsiker egyik kevésbé látványos következménye az állandó hozzáférhetőség elvárása lett. Egy ismeretlen fiatal szerző kéziratot küldött, egy szerkesztő előszót kért, valaki ajánlólevelet szeretett volna, másik levelező pénzügyi vagy személyes segítséget remélt. Zweig sok esetben valóban támogatta a hozzá fordulókat, de ez a nagylelkűség az alkotói koncentráció rovására is mehetett. A későbbi években a vándorlás és a magány utáni vágy részben ebből a feszültségből táplálkozott.

A szellemi műhely jelentősége abból is fakadt, hogy Zweig nem kizárólag egyetlen irodalmi műfajban dolgozott. Novellákat írt, történelmi életrajzokhoz gyűjtött anyagot, fordított, előadásokat készített, szerkesztőkkel egyeztetett, és művészettörténeti vagy történelmi dokumentumokat kutatott fel. A korszak leveleiből egy pontosan dolgozó, a kéziratait szüntelenül javító ember képe bontakozik ki. A könnyed elbeszélői stílus, amelyet olvasói később természetes tehetségnek tulajdonítottak, gyakran hosszú előkészítés eredménye volt. Az író szerette a tömörítést, a fölöslegesnek érzett mondatok elhagyását, és egy történet érzelmi fordulópontjának gondos kialakítását. Saját munkamódszeréről alkotott nyilatkozatait azonban

értelmes a fennmaradt kéziratokkal összevetni, mert a sikeres szerzők olykor utólag is formálják alkotói legendájukat.

Az új lakóhely anyagi biztonságot sugallt, de ezt sem lehet általánosítani az egész osztrák társadalomra. A háború utáni években az infláció és a gazdasági bizonytalanság sok család megtakarításait felemésztette, miközben a külföldön is sikeres író helyzete kedvezőbb lehetett. Zweig családi háttere, kapcsolatrendszere és növekvő könyvpiaci bevételei mozgásteret biztosítottak számára. Az otthon tehát a két háború közötti kulturális polgárság kivételes intézménye is volt. A könyvünk középpontjában álló európai eszme ennek a társadalmi feltételrendszernek a felismerése nélkül könnyen időtlen és mindenki számára azonosan elérhető ideálnak látszana.

A Kapuzinerberg később, a harmincas évek politikai fordulatainak idején más jelentést kapott. Az író számára a ház nem csupán munkahely és közös otthon volt, hanem annak a korszaknak az emléke, amelyben még lehetségesnek tűnt a kulturális kapcsolatok politikai viszályokon átívelő fenntartása. Az osztrák fasizmus, majd a nemzetiszocializmus előretörése egyre világosabbá tette, hogy ez az életforma törékeny. A ház

történetét ezért nem szabad a későbbi elvesztés felől romantizálni. A húszas években itt valóban nagy tervek születtek, komoly művek készültek, és az író számára hosszú időn át a szabadság egyik megélt formáját jelentette.

19. Az európai közvetítő és a könyvkiadás világa

A háború utáni években Zweig tudatosan építette tovább azt a kapcsolatrendszert, amelyet korábban a fordítások és az utazások alapoztak meg. Az európai irodalom egységéről szóló elképzelés nem maradt elvont jelszó: kiadói levelekben, ajánlásokban, előszavakban és konkrét könyvtervekben öltött testet. Anton Kippenberggel, az Insel Verlag vezetőjével folytatott munkakapcsolata különösen fontos volt, mert a kiadó a klasszikus és modern irodalom igényes közvetítésére törekedett. A kiadó emblémája Zweig számára személyes jelentéssel bírt, és az együttműködés több évtizeden át meghatározta német nyelvű pályáját. Az európai integráció kulturális változata az ő szemében könyvekből, olvasókból és kiadói kapcsolatokból épült fel.

A húszas évek könyvpiaca ugyanakkor nem rendelkezett a politikától független, zavartalan nemzetközi infrastruktúrával. A háború alatti ellenségeskedések, az új államhatárok, a valuták ingadozása és a terjesztés akadályai megnehezítették a korábbi kapcsolatok újraszervezését. Németországban a hiperinfláció évei a könyvárak és a kiadói tervezés

szempontjából is rendkívüli kihívást jelentettek. A nyomdai munka, a papírellátás és a külföldi jogdíjak kérdése egyáltalán nem volt mellékes. Az irodalomtörténet hajlamos a kész művekre összpontosítani, pedig azok útját a szerzőtől az olvasóig intézmények és gazdasági döntések alakították. Zweig nemzetközi sikere azért is figyelemre méltó, mert ilyen körülmények között tudott tartós közönséget kialakítani.

Különösen fontosak voltak számára azok az írók, akiknek munkásságát nem lehetett egyetlen nemzet kulturális tulajdonának tekinteni. A belga Émile Verhaeren iránti korai rajongása, Romain Rolland háborúellenes álláspontja vagy az orosz klasszikusok iránti érdeklődése ugyanabba a gondolati irányba mutatott. Zweig azt kereste, hogyan lehet egy szerző sajátosságait más nyelvű olvasókkal úgy megismertetni, hogy a közvetítés ne merüljön ki felületes ismertetésben. Az esszé, a portré és a fordítás ezért egymást kiegészítő munkának látszott. A jól megírt szerzőportré felkelthette az érdeklődést az eredeti mű iránt, a kiadói támogatás pedig tényleges hozzáférést teremthetett.

A Bibliotheca Mundi terve jól illusztrálja ezt a gondolkodást. A világirodalom eredeti nyelven hozzáférhető alkotásainak kiadása mögött az a

meggyőződés húzódott meg, hogy az európai műveltség közös öröksége nem redukálható egyetlen állam nyelvére. A sorozat eszménye különösen beszédes volt az első világháború után, amikor a nemzeti önrendelkezés politikai jelszavai és a kulturális nacionalizmus sokszor erősítették egymást. Zweig azonban a műveltség nemzetköziségében elsősorban a béke lehetőségét látta. Ebből következett, hogy a fordítást és a kiadói munkát olykor erkölcsi hivatásként is értelmezte.

A közvetítő szerephez sajátos diplomáciai készség kellett. Az író leveleiben udvariasan, gyakran elismerő hangon fordult más alkotókhoz, gondosan ügyelt a megszólítások és a kapcsolatok rendjére. A kortársak egy része ezt valódi emberi figyelemként tapasztalta meg, mások túlzott alkalmazkodásnak vagy a konfliktusok kerülésének érezhették. A két értelmezés nem feltétlenül zárja ki egymást. Az irodalmi hálózat működtetéséhez sokszor éppen azok a tulajdonságok segítettek, amelyek politikai válsághelyzetben gyengeséggé válhattak. Zweig személyes habitusa és európai programja ezért szoros kapcsolatban állt egymással.

A közvetítés nem jelentett ízlésbeli semlegességet. Zweig erősen vonzódott a nagy egyéni teljesítményekhez, a művészi sors drámai fordulataihoz és az emberi

lélektan szélsőséges helyzeteihez. Az avantgárd kísérletezés legmerészebb változatait nem mindig követte ugyanolyan lelkesedéssel, mint a pszichológiailag értelmezhető történeteket és a klasszikus formákon belül működő újításokat. Ez részben magyarázhatja, miért voltak művei széles körben olvashatók, miközben néhány kritikus a modernizmus radikálisabb képviselőivel szemben konzervatívabbnak tartotta. Az európaiság nála inkább az emberek és művek közötti átjárhatóságot, mint valamennyi stílus egyformán lelkes elfogadását jelentette.

A könyvkiadás világa Zweig életében a személyes barátság és az üzleti kapcsolat sajátos elegye maradt. A szerző sikere anyagi érdeket teremtett a könyvek terjesztésében, miközben a kiadóval való együttműködés kölcsönös tiszteleten és hosszú éveken át kialakult bizalmon alapult. A harmincas években éppen e kapcsolat megszakadásának fájdalma mutatta meg, mennyire mélyen beépült személyes identitásába a kiadói otthon. A két háború közötti sikert tehát a későbbi veszteségtől függetlenül is meg kell értenünk. A húszas években Zweig számára még elképzelhetőnek látszott, hogy a könyvek nemzetközi forgalma fokozatosan ellenállóbbá teszi Európát a politikai gyűlölködéssel

szemben.

HÁTTÉRGYÁR

20. Az elbeszélés laboratóriuma

Zweig nemzetközi népszerűségét mindenekelőtt novellái alapozták meg. Rövidebb prózája rendszerint valamely emberi helyzet különösen sűrű pillanatát választja ki: a szereplő olyan érzelmi vagy erkölcsi döntés elé kerül, amelynek következményei a korábban nyugodtnak látszó életet is megváltoztatják. Az olvasó nem hosszú családtörténeten vagy társadalmi panorámán keresztül jut el a válságig, hanem a történet elejétől fogva érzi, hogy a mindennapi viselkedés mögött veszélyes feszültség húzódik meg. Az író különösen ügyesen kapcsolta össze a külső események gyorsaságát és a belső folyamatok részletes ábrázolását. Ez a technika a húszas években széles nemzetközi közönség számára is érthetővé tette műveit.

A pszichológiai érdeklődés kortörténeti összefüggéseit sem lehet figyelmen kívül hagyni. A századfordulós Bécsben Sigmund Freud munkássága már a társadalmi és kulturális viták központi témájává vált, és az emberi tudat nem átlátható egységként, hanem ellentmondásos készletek terepeként jelent meg a modern irodalomban. Zweig kapcsolatban állt Freuddal, és

érdeklődött a pszichoanalízis eredményei iránt. Elbeszélései azonban nem tekinthetők orvosi esettanulmányoknak. Az irodalmi szereplők motivációit a szerző a hatásos elbeszélés érdekében alakította; a titok, a vágy és a szégyen ezért olykor szabályos dramaturgiai rendbe kerül, amelyet a valóságos emberi élet ritkán követ.

Az **Ámok** történetében a válságot az orvos szakmai kötelessége és saját sértettsége, indulatai, valamint vágyai közötti ütközés hordozza. A délkelet-ázsiai gyarmati környezet az európai szereplő elszigeteltségét hangsúlyozza, miközben a korabeli egzotikum iránti olvasói érdeklődésre is épít. A történetben az elbeszélés módja legalább olyan fontos, mint a cselekmény. A közvetett vallomás, a fokozatosan feltáruló múlt és a kérdésekre késve adott válaszok különös közelséget teremtenek. A hős nem szabadon rendelkezik története fölött; beszédében folyamatosan újraéli azt a folyamatot, amelyet állítólag már lezárt. Zweig kiváló érzékkel mutatja meg, hogyan alakíthatja át a büntudat az emlékezetet.

A mai olvasó ugyanakkor más kérdéseket is feltehet a műnek. A gyarmati világ gyakran elsősorban az európai szereplők belső drámájának színtereként jelenik meg,

miközben a helyi társadalom önálló tapasztalatai háttérbe szorulnak. Ezt az aránytalanságot a mű megítélésekor érdemes felismerni, anélkül hogy a novellát egyetlen mai erkölcsi szempont szerint egyszerűsítsük le. A történelmi környezet és az elbeszélői látásmód összetartoznak. Zweig sok tekintetben túllépett a nemzeti előítéleteken, de saját kora társadalmi hierarchiait sem hagyta mindig maga mögött. A humanizmus és a vakfoltok együttléte életművének egyik visszatérő problémája.

Az **Egy ismeretlen asszony levele** más módon építi fel a lélektani feszültséget. A történet középpontjában egy női vallomás áll, amely az emlékezés, a szerelem és az önfeladás szélsőséges formáit mutatja be. Az elbeszélés különös szerkezetének köszönhetően az olvasó többet tud a kapcsolat történetéről, mint a megszólított férfi. Ezzel a szerző az érzelmi tapasztalatok egyenlőtlenségét teszi láthatóvá: ugyanazok az események az egyik ember számára múltó epizódok, a másik életében végérvényes jelentőséget kapnak. A mű ereje ebből a különbségből fakad, nem abból, hogy a vallomás minden kijelentését objektív igazságként kellene elfogadnunk.

A levélforma kivételes lehetőséget biztosít az önértelmezés bemutatására. A beszélő nemcsak felidézi a múltat, hanem el is rendezi, megmagyarázza és erkölcsi jelentéssel ruházza fel. Az olvasó számára így a szenvedély egyszerre válik meghatóvá és zavarba ejtővé. A női szereplő teljes önfeladása ma könnyen kiválthat kritikus értelmezést, de éppen a történet nyitottsága teszi lehetővé, hogy a mű hosszú időn át új kérdésekre válaszoljon. A szöveg a férfi közönyét is leleplezi, ugyanakkor a levélíró idealizálásának belső ellentmondásait sem szünteti meg. Zweig művészi megoldása a pszichológiai közelséget az értékelés bizonytalanságával társítja.

Az elbeszélések társadalmi közege gyakran jómódú, művelt, utazó polgári világ. Szállodák, vasúti fülkék, társasági helyzetek és magánlakások adják a cselekmény hátterét, ahol a külső illemszabályok sokáig elfedik a szereplők belső konfliktusait. Ez a környezet az író saját tapasztalatából ismerős lehetett. A polgári rend látszólagos biztonsága azonban folyamatosan sérülékeny: egy találkozás, egy titok vagy egy rosszul értett mozdulat elegendő ahhoz, hogy a társadalmi szerepek mögötti vágyak felszínre kerüljenek. A kortárs olvasók ezért olyan történeteket kaptak, amelyek ismerős

környezetben mutattak fel rendkívüli érzelmi szélsőségeket.

Zweig prózájának hatásosságát a fokozás művészete magyarázza. Gyakran már a kerettörténet tudatja az olvasóval, hogy valamilyen szokatlan esemény tanúja lesz, a részletek azonban lassan tárulnak fel. Az elbeszélői visszatartás feszültséget hoz létre, de a szerző csak ritkán engedi, hogy az olvasó figyelme a pusztá rejtvény megfejtésére korlátozódjon. A döntő kérdés az, miként változtatja meg a felismerés a szereplők önmagukról alkotott képét. E módszerben van valami színpadszerű: a konfliktus egyetlen, jól előkészített csúcspont felé tart. A népszerűség egyik forrása kétségtelenül ez a könnyen követhető, mégis érzelmileg összetett szerkezet volt.

A kritikusok egy része már a két háború között kifogásolta a túlzott érzelmi intenzitást és a fordulatok gondos kiszámítottságát. Az ilyen ellenvetések nem alaptalanok, de pusztán stiláris ízléskérdésként sem dönthetők el. Zweig tudatosan széles olvasóközönséget akart elérni, és a belső élmények közvetítését fontosabbnak tartotta a formai nehézségek felmutatásánál. Munkái ezért a modern irodalom egyik sajátos útját képviselik: a pszichológiai elemzés újszerű

kérdéseit a hagyományos elbeszélői világossággal kapcsolják össze. A későbbi népszerűség, az új fordítások és filmes adaptációk azt mutatják, hogy ez a módszer hosszú távon is működőképes maradt.

HÁTTÉRGYÁR

21. A félelem, a vágy és az elhallgatás történetei

A húszas évek Zweig-novelláinak egyik legfeltűnőbb vonása, hogy szereplőik gyakran éppen akkor válnak kiszolgáltatottá, amikor a külső körülmények alapján semmi sem fenyegetné őket. A polgári lakás, a kényelmes utazás vagy a társasági ünnepség rendje mögött olyan feszültség húzódik, amely a külvilág számára sokáig láthatatlan marad. A szerző szívesen használja a titok motívumát, de a titok itt nem csupán a cselekmény előrehajtó eszköze. Az emberi önismeret határait is jelzi: a szereplők maguk sem mindig értik, miért cselekszenek úgy, ahogyan, és utólag gyakran saját érzéseiket is másképpen magyarázzák. A lélektani bizonytalanság ebből a szempontból történeteinek alapvető szervezőelve.

A **Félelem** című elbeszélésben a polgári lét társadalmi szabályai és egy személyes titok kerülnek szembe egymással. A főszereplő számára a lelepleződés lehetősége mindennél súlyosabbnak tűnik, mert a szégyen nem csupán egy kapcsolat végét, hanem a család és a társasági helyzet összeomlását is jelentheti. Zweig itt különösen érzékenyen ír a várakozásról: a

félelem idővel önálló valósággá válik, és olyan döntéseket is meghatároz, amelyeknek közvetlen oka egyre nehezebben azonosítható. Az elbeszélés tempóját ezért a hősnő figyelmének megváltozása szabja meg. Ugyanazok az utcák, lépcsőházak és találkozások, amelyek korábban közömbösek voltak, fenyegető jelentéssel telnek meg.

A novella az olvasót a női nézőponthoz közelíti, de a szerző korának társadalmi normáit is felhasználja a feszültség kialakításához. A házasságon kívüli kapcsolat morális megítélése mellett ugyanis legalább olyan fontos a társasági ellenőrzés mechanizmusa. A polgári világban a jó hírnév sokszor tényleges tőkét jelentett; elvesztése társadalmi következményekkel járhatott. A történet éppen ezért szélesebb körben is értelmezhető, mint egyetlen házassági konfliktus. A félelem olyan hatalommá válik, amely a szereplőt saját lehetőségeinek szűkítésére kényszeríti. Zweig olvasói számára ez a tapasztalat a háború után egyébként is ismerős lehetett, bár a novella belső logikáját nem volna helyes közvetlen történelmi allegóriaként kezelni.

A **Huszonnégy óra egy asszony életéből** egy egészen más helyzetben vizsgálja az erkölcsi ítélet és az emberi megértés kérdését. Egy társaság tagjai valakinek a viselkedéséről vitatkoznak, a történet azonban

fokozatosan elfordul a gyors ítélkezéstől a személyes tapasztalat bonyolultsága felé. Zweig a vallomás szerkezetével azt mutatja meg, milyen kevés ismerettel rendelkezünk mások indítékairól, miközben könnyen fogalmazunk meg végleges állításokat róluk. A kaszinó és a szerencsejáték világa az érzelmi függőség látványos terepe lesz, ahol a döntések gyorsasága és következményeik súlya különösen élesen ütközik.

A szerencsejátékos alakja a modern szenvedély egyik modellje. A játékos rövid ideig úgy érezheti, hogy teljes szabadsággal rendelkezik, valójában azonban egy ismétlődő kényszerbe kerül. Zweig ezt nem erkölcsi példázatként, hanem viselkedési folyamatként ábrázolja. A környezetében élők megmentési szándéka, a vonzalom és az öncsalás egymásba fonódnak. Az elbeszélésben ezért a másokért vállalt felelősség is veszélyes lehet: a segítő saját érzéseit vetítheti a másikra, és félreértheti kapcsolatuk jelentőségét. A novella tartósságának egyik oka, hogy az együttérzés lehetőségét és korlátait egyszerre teszi láthatóvá.

Az **Érzések zűrzavara** – magyar kiadásokban eltérő címváltozatokkal is találkozhatunk – a tanár és tanítvány viszonyából indul ki, majd az elfojtott érzelmek és a társadalmi elvárások világát vizsgálja. Az egyetemi

közeghez kötődő történet a tudás átadásának személyes dimenzióit is megmutatja. Egy karizmatikus tanár szellemi hatása könnyen összekapcsolódhat a csodálattal, az azonosulás vágyával és a saját személyiség keresésével. Zweig nem fogalmi értekezést ír a szexualitásról, hanem olyan viselkedési helyzetet teremt, amelyben a szereplők számára saját érzéseik megnevezése is nehézséget okoz. A korabeli társadalmi tabuk a hallgatásnak különös súlyt adnak.

E művekben feltűnő a vallomás és az utólagos önértelmezés fontossága. A hősök történetét gyakran olyan elbeszélő közvetíti, aki valamilyen időbeli távolságból beszél, és már ismeri az események végkimenetelét. A múltat mégis elevennek, lezáratlannak érzékeli. Az emlékezés ezen formája sajátos rokonságot mutat Zweig későbbi önéletrajzával is, bár a kettő műfaját nem szabad összemosni. A novella éppen a kivételes élményre összpontosít, az emlékirat pedig egy egész történelmi korszakról kíván tanúságot tenni. Mindkettőben jelentős szerepet kap azonban az a kérdés, mit változtat meg a jelen tudása a korábbi események elmondásában.

A kortárs kritika nem egyformán ítélte meg a lélektani novellákat. Egyesek a világos szerkezetet, a fokozást és

az olvasó együttérzésének felkeltését dicsérték, mások túlzott érzelmességgel és színpadias hatáskeltéssel vádolták az írókat. A két megítélés ugyanannak az alkotói módszernek különböző oldalára mutat. Zweig történeteinek hatásossága a koncentrált forma és a felismerhető emberi helyzet kapcsolatából fakad. Ezzel sikerült olyan közönséget is megszólítani, amely a kísérletező modern irodalomtól idegenkedett. A népszerűség azonban soha nem mentesíti a kritikától: éppen a könnyen olvasható szövegek elemzésénél kell megvizsgálni, milyen értékítéletek és társadalmi előfeltevések vezetnek az elbeszélést.

Zweig novelláit történetileg is el kell helyeznünk. A háború utáni európai polgárság számára a külső rend és a belső biztonság többé nem esett egybe. A korábbi társadalmi tekintélyek meggyengültek, a családi viszonyok változtak, a pszichológiai gondolkodás pedig új nyelvet adott a szenvedélyeknek. Zweig úgy kapcsolódott ehhez az átalakuláshoz, hogy nem hagyta el a hagyományos elbeszélés formáját. Sokan éppen emiatt olvasták szívesen: az új tapasztalatokat ismerős narratív világossággal tárta eléjük. Ez a közvetítő szerep a teljes életműben visszatér, és jól magyarázza helyét a modern irodalom történetében.

22. A történelem döntő percei

1927-ben jelent meg a *Sternstunden der Menschheit*, magyarul leginkább *Az emberiség csillagórái* címen ismert történelmi miniatúrák gyűjteményének első változata. A kötet későbbi kiadásai újabb darabokkal bővültek, ezért a gyűjteményt nem szabad egyetlen, véglegesen rögzített 1927-es könyvként kezelni. Zweig olyan pillanatokat választott ki az emberi múltból, amelyekben szerinte egyetlen döntés, felismerés vagy mulasztás tartósan befolyásolta a következő nemzedékek sorsát. A módszer egyszerre tette lehetővé a történelmi ismeretterjesztést és az elbeszélői feszültség felépítését. A miniatúrák gyakran néhány oldalba sűrítik azt, amit egy hagyományos történeti monográfia sokkal nagyobb terjedelemben vizsgálna.

A vállalkozás alapgondolata az emberi cselekvés jelentőségére irányítja a figyelmet. A történelem látszólag hatalmas gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokból áll, de bizonyos helyzetekben egyetlen ember döntése is új irányt szabhat az eseményeknek. Zweig az ilyen pillanatokat keresve nem feltétlenül a politikai vezetők szokásos panteonját építette fel. Érdekelte a művészi alkotás, a felfedezés, a

szerencsétlen vállalkozás és a személyes kudarc is. A hőssé válás olykor véletlen következménye, máskor kitartó munka eredménye. A szerző számára a történelem drámai formája éppen abban állt, hogy az esemény szereplője rendszerint nem látja világosan saját pillanatának későbbi jelentőségét.

A történeti miniatúra azonban különösen komoly forráskritikai problémákat vet fel. Ha egy eseményt egyetlen döntő pillanatra sűrítünk, könnyen háttérbe szorulnak azok a hosszú folyamatok, amelyek nélkül az adott döntés értelmét sem érthetnénk meg. A szereplők indítékainak pontos megismerését gyakran a fennmaradt dokumentumok korlátozzák, az elbeszélő mégis hajlamos arra, hogy világos belső monológként mutassa be a történelmi személy érzéseit. Zweig írásainak történeti hatását ezért külön kell választani tudományos megbízhatóságuktól. Az olvasmányosság nem bizonyítja a rekonstrukció pontosságát, ahogyan az esetleges pontatlanság sem teszi értéktelenné az irodalmi teljesítményt.

A miniatúrák nyelvét gyakran a várakozás és az elkerülhetetlen fordulat feszültsége uralja. Az események úgy rendeződnek egymás mellé, hogy a történet egyetlen csúcspont felé haladjon. A szereplők sokszor akkor sem

ismerik fel a lehetőséget, amikor már közvetlenül előttük áll. Ez a szerkezet rokonságot mutat Zweig novelláival: a pszichológiai elbeszélésben egy titok vagy szenvedély, a történelmi miniatúrában egy döntés vagy felismerés válik meghatározóvá. A két műfaj közötti különbség ugyanakkor lényeges. A fikcióban a szerző maga teremti meg a fordulat feltételeit, a történelmi elbeszélésben az eseményeknek ellenőrizhető múltjuk van, amelynek módosítását a történelmi hitelesség korlátozza.

Zweig saját korának bizonytalanságaira is válaszolt e műfajjal. A Monarchia összeomlása és az első világháború tapasztalata után könnyen támadhatott az a benyomás, hogy a történelmet a névtelen tömegek és az ellenőrizhetetlen erők irányítják. A miniatúrák ezzel szemben az egyéni kezdeményezés lehetőségét hangsúlyozzák. A történelmi hős egyszerre törékeny és jelentős: olyan ember, akinek sikere nem garantált, de cselekvése mégis számít. Az író humanizmusa itt nem általános békevágként, hanem az egyén képességeibe vetett hitként jelenik meg. Ez a megközelítés még akkor is vonzó marad, ha a modern történettudomány nagyobb figyelmet szentel a társadalmi és intézményi háttérnek.

A kötet témaválasztása Zweig világirodalmi tájékozottságát is tükrözi. Az európai történelem és az

irodalom ismert alakjai mellett a felfedezések és a földrajzi távolságok is fontos szerepet kapnak. A történetek azonban egy sajátos értékrend köré szerveződnek: a rendkívüli teljesítményt, az elbukott lehetőséget és a sorsdöntő pillanatot emelik ki. A személyes kudarc sokszor ugyanakkora irodalmi figyelmet kap, mint a győzelem. Zweig ezért nem kizárólag a sikeres emberek történetét írja; éppen az elhibázott döntés teszi számára láthatóvá a történelem drámaiságát. Az olvasó a vesztes lehetőségekből gyakran többet tanulhat az emberi esendőségről, mint a diadalokból.

A történelmi elbeszélés sajátos problémája, hogy a későbbi fejlemények felől szükségszerűnek láttathatja az eseményeket. Egy döntő pillanat csak utólag tűnik különlegesnek, hiszen a kortársak előtt többféle folytatás is nyitva állhatott. Zweig történeteiben ezért olykor erősebben érvényesül a végzet érzete, mint amennyire azt a források indokolnák. Az ilyen megoldás irodalmi erejét nem kell elvitatnunk, de a szöveg történeti olvasásakor rá kell kérdezni a véletlen, a szükségszerűség és az elbeszélői szerkesztés viszonyára. Az író a múltat drámai ívvé rendezzi, miközben a történelem szereplői a saját jelenük bizonytalanságában

éltek.

Az emberiség csillagórái azt a lehetőséget is megmutatta, hogy Zweig rövid történelmi írásaival az irodalmi közönségen túl az iskolai és ismeretterjesztő olvasókat is megszólíthatja. Az elbeszélés könnyen megjegyezhető példákkal érzékelteti a történelem fordulatait, ezért fordításai sok országban népszerűvé váltak. Ez a siker különösen tartóssá tette Zweig nevét. Az életmű egészében a gyűjtemény összekötő szerepet játszik a novella, az esszé és a nagy történelmi életrajz között. A húszas évek végére az író már nem csupán a szenvedélyek elbeszélőjeként, hanem a múlt egyik legnépszerűbb irodalmi tolmácsolójaként is ismerték.

23. Fouché és a hatalom mechanikája

Joseph Fouché története különösen alkalmas volt Zweig számára arra, hogy a történelem és a pszichológia közötti kapcsolatot vizsgálja. A francia forradalom és a napóleoni korszak rendkívül változékony politikai viszonyai között Fouché több egymással szemben álló hatalmi rendszerben is fontos szerephez jutott. Egykori forradalmárként, rendőrminiszterként és a politikai túlélés mestereként olyan életutat járt be, amely könnyen kihívhatja az erkölcsi ítéletet. Zweig 1929-ben megjelent életrajza azonban ennél összetettebb kérdést vetett fel: miként lehet hatalomban maradni akkor, amikor az intézmények és az uralkodó eszmék egymás után változnak meg, és vajon a túléléshez szükséges alkalmazkodás hol válik elvtelenséggé.

A szerző Fouché alakjában nem a hagyományos nagy embert kereste. A színpalak mögött működő politikust, a különféle információk birtokosát és a hatalmi viszonyok számító értelmezőjét állította középpontba. A francia forradalom ismertebb alakjai rendszerint nyilvános beszédeikkel és látványos tetteikkel váltak emlékezetessé, Fouché ereje viszont többnyire abból

származott, hogy képes volt felismerni a pillanatnyi erőviszonyokat. A megfigyelés, a titkosszolgálati információ és a személyes kapcsolatok olyan politikai tőkét jelentettek számára, amelyet változó rendszerekben is felhasználhatott. Zweig ebből szuggesztív személyiségrajzot alkotott, és a történeti eseményeket egyetlen ember magatartásának logikája köré rendezte.

A mű olvasásakor mégis óvatosan kell bánni a lélektani állításokkal. A történeti dokumentumokból sokszor rekonstruálható, hogy egy politikus mit mondott, hogyan szavazott vagy milyen megbízatásokat vállalt; belső számításainak teljes bizonyosságú feltárása azonban ritkán lehetséges. Zweig elbeszélői módszere hajlamos erős karaktervonásokkal magyarázni a döntéseket. Ez az értelmezés világossá és izgalmassá teszi a történetet, de a korszak intézményi és társadalmi összefüggései könnyen háttérbe kerülnek. Fouché életútját az író nem pusztán adatként tárja fel, hanem olyan modellé formálja, amelyben a modern politika sötétebb oldalait is felismerni véli.

A francia forradalom iránti érdeklődés összefüggött azzal, ahogyan Zweig a saját korát szemlélte. A háború után a Monarchia helyén új államok jöttek létre,

forradalmak és ellenforradalmak alakították Európát, a politikai hűség és az oportunizmus kérdése pedig mindennapos vitává vált. Fouché történetében ezért a 18. és 19. század fordulója mellett a 20. század tapasztalatai is visszhangozhattak. Az író nem azonosította mechanikusan a két korszakot, de a múlt segítségével kívánta megérteni a jelen viselkedési formáit. Ez a történelmi életrajz egyik legfőbb vonzereje számára: a dokumentálható események mögött általános emberi helyzeteket keresett.

Fouché politikai rugalmassága különös ellenpontja Zweig saját erkölcsi törekvéseinek. Az író a személyes szabadságot, a kulturális közvetítést és az erőszak elutasítását hangsúlyozta, életrajzának főszereplője viszont éppen a hatalomhoz való alkalmazkodással vált jelentőssé. Ez az ellentét nem feltétlenül jelent pusztá elítélést. Zweiget foglalkoztathatta az a képesség, amellyel Fouché felismerte mások gyengéit és az események ritmusát. A pszichológiai megértés azonban nem azonos az erkölcsi felmentéssel. A könyv egyik fontos tanulsága, hogy egy politikus magatartásának pontos leírása és megítélése különböző szellemi feladat.

A mű sikerének részét képezte a történelmi életrajz olvashatósága. A szereplők nem hosszú

adatfelsorolásokból, hanem jelenetekből és konfliktusokból bontakoznak ki. Zweig képes volt úgy elmondani a politika bonyolult fordulatait, hogy az olvasó ne veszítse el a cselekvő alakokhoz fűződő kapcsolatát. Ez a módszer azonban fokozott szerzői fegyelmet kíván: minél gördülékenyebb a történet, annál kevésbé láthatók az elbeszélő által végrehajtott kiválasztások és egyszerűsítések. A modern történetírás szempontjából ezért elengedhetetlen a mű által használt források, idézetek és oksági magyarázatok ellenőrzése.

Az életrajz nemzetközi népszerűsége megmutatta, hogy Zweig történelmi tárgyú könyvei képesek versenyezni a lélektani novellák sikerével. A mű olvasói egyszerre kaptak izgalmas elbeszélést a forradalmi Franciaországról és általánosabb gondolatokat az emberi jellemről. A két terület összekapcsolása Zweig írásművészetének egyik jellegzetessége lett. Fouché esetében a történelmi személyiség szinte novellafiguraként áll előttünk, de az elbeszélés igényt tart a dokumentált múlt értelmezésére is. Ebben a kettős természetben rejlik a könyv hatása és veszélye: az irodalmi bizonyosság olykor erősebbnek látszik, mint a történeti bizonyíték.

A Fouché-életrajzot azért is érdemes részletesen tárgyalni, mert a későbbi Zweig-kép olykor túlságosan a szelíd humanistára összpontosít. A könyvben viszont egy olyan szerző dolgozik, akit mélyen érdekel a cinikus hatalomgyakorlás, a politikai hazugság és a taktikai számítás. Érdeklődése nem áll meg az eszményített európai műveltség világánál. Fel akarja tárni azokat a mechanizmusokat is, amelyek a kulturált társadalmakat erőszak és önkény felé sodorhatják. A húszas évek végén ez az érdeklődés még nem jelentette a náciizmus előre látását, de jól mutatja, hogy Zweig történelmi érzékenysége sokkal összetettebb volt a pusztán nosztalgiánál.

24. Marie Antoinette, a forradalom és a sors

A Fouché-életrajz után Zweig érdeklődése a francia forradalom egy másik, társadalmilag egészen eltérő szereplője felé fordult. Marie Antoinette alakjában nem a hivatásszerűen manőverező politikust, hanem az uralkodói szerep és a személyes érettség kérdésével szembesülő embert kívánta megérteni. A királyné története már a 19. században is legendák, politikai röpiratok és egymással vitázó történeti értelmezések tárgya volt. A szerző számára ez különleges lehetőséget kínált: megvizsgálhatta, hogyan lesz a nyilvánosságban megalkotott szerepből egy ember sorsát meghatározó történelmi erő. A könyv később, 1932-ben jelent meg, előkészítése azonban a húszas évek végének történetírói érdeklődéséből nőtt ki.

Marie Antoinette-ről a kortársi propaganda egymásnak ellentmondó képeket terjesztett. Az uralkodói udvar reprezentációja a dinasztikus rendet kívánta megjeleníteni, a forradalmi nyilvánosság egy része viszont az erkölcsi romlottság és a pazarlás jelképévé tette az osztrák születésű királynét. A történész feladata különválasztani a dokumentálható tetteket a politikai

célú rágalmaktól és a későbbi romantikus elképzelésektől. Zweig felismerte ennek fontosságát, de a pszichológiai életrajz szerzőjeként saját értelmezési keretet is kialakított. A királyné jellemét a történelmi tapasztalat hatására bekövetkező változásként mutatta be, amelyben a kezdeti felkészületlenséget súlyos tragédia követi.

Ez a fejlődéstörténet különösen vonzó irodalmi szerkezet. A fiatal főszereplő kezdetben nem érti teljes súlyában politikai helyzetét, a történelmi események azonban fokozatosan szembesítik felelősségével. A tragédia így egyfajta belső érés történetévé válik. A valóság ennél természetesen bonyolultabb: az udvar politikai döntéseit, a háborúk és az államháztartás válságát, valamint a francia társadalmi konfliktusokat nem lehet egyetlen személyiség fejlődési ívéből levezetni. Zweig azonban éppen az egyén és a történelmi erők összeütközését kereste, és hajlamos volt a szereplő sorsát az elbeszélés középpontjába állítani. A történészi és az irodalmi nézőpont egymást gazdagíthatja, ha világosan látjuk különbségeiket.

A történelmi nőalakok ábrázolása Zweig életművében külön vizsgálatot érdemel. Novelláiban gyakran női szereplők viselik a szélsőséges érzelmi tapasztalatok

súlyát, Marie Antoinette esetében viszont a személyes sors uralkodói feladatokkal és állami intézményekkel kapcsolódik össze. Az író empátiája képes árnyalni a politikai ellenségkép leegyszerűsítéseit, ugyanakkor a női jellem fejlődéséről alkotott képe saját korszakának elképzeléseit is tükrözi. A modern elemzésnek ezért meg kell kérdeznie, milyen források alapján tulajdonít meghatározott érzéseket a királynénak, és milyen társadalmi előfeltevésekkel értelmezi a szerepét. Az együttérzés önmagában még nem biztosítja az értelmezés pontosságát.

A nagy életrajzok írása Zweig számára alapos gyűjtőmunkát igényelt. A történelmi eseményekhez levéltári források, memoárok, korabeli beszámolók és szakirodalmi munkák vezettek. A szerző azonban olvasóként és elbeszélőként is szigorúan válogatott. Nem akarta a tudományos feldolgozás teljes apparátusát a főszövegbe emelni; számára a dokumentáció az életszerű, világos történet alapját jelentette. E munkamódszer sikere részben abban állt, hogy a kutatás során összegyűjtött anyagból képes volt lélektani összefüggéseket kirajzolni. A gond ott kezdődik, amikor a gondosan megírt összefüggés a forrásoknál erősebb bizonyossággal szólal meg.

A királyné sorsa a két világháború közötti olvasó számára is időszerű kérdéseket hordozott. A politikai rendszerek gyors változása, a tömegsajtó ereje, a pletykák és célzott lejáratások szerepe a húszas-harmincas évek Európájában is érzékelhető volt. Zweig nem kívánt a francia forradalomról egyszerű napi politikai allegóriát írni, de a múlt segítségével a jelen sérülékenységeit vizsgálta. A közvélemény által megalkotott kép sokszor önálló hatalommal bír, és a politikai szereplő egy idő után már alig képes befolyásolni, hogyan értelmezik tetteit. E felismerés összekapcsolja Marie Antoinette történetét Fouché világával, noha a két szereplő politikai eszközei és lehetőségei radikálisan különböztek.

A könyv megjelenésének időszakában a német nyelvű Európa már súlyos válság felé tartott. A történelmi uralkodók és forradalmi szereplők életútja ezért különös fényt kapott: a kor olvasói saját bizonytalanságukra is magyarázatot kerestek benne. Zweig a hatalom működését, a személyes felelősséget és a tömegek ítéletét vizsgálta, miközben közvetlen politikai állásfoglalás helyett történeti elbeszélésekben találta meg saját hangját. Ez a választás később egyre több bírálatot váltott ki. A korszakot azonban még nem szabad

a harmincas évek végének ismeretében lezártnak tekinteni: a húszas évek legvégén Zweig számára az irodalom és a történelmi megértés továbbra is az európai kapcsolatok fenntartásának lehetséges eszköze volt.

HÁTTÉRGYÁR

25. Világhír és repedések a biztonság képén

A húszas évek végére Stefan Zweig a német nyelvű irodalom nemzetközileg egyik legismertebb alakjává vált. Művei számos nyelven jelentek meg, előadásaira és könyveire különböző országokban volt kereslet, és nevét gyakran az európai műveltség sikeres közvetítőjeként emlegették. A hírnév különösen feltűnő volt egy olyan korszakban, amikor a háború utóhatásai és az államhatárok megváltozása továbbra is nehezítették a nemzetközi életet. Zweig szerzői pályájának íve mintha cáfolta volna a kontinens politikai széthullását: az olvasói figyelem olyan kapcsolatokat teremtett, amelyek nem igazodtak a diplomáciai szövetségek változásaihoz. A látszólagos siker azonban nem jelentett védelmet a következő évtized fordulataival szemben.

A nemzetközi közönség kialakulásában jelentős szerepet játszott a fordíthatóság. Zweig történetei rendszerint nem igényeltek nagy mennyiségű, kizárólag osztrák vagy német kulturális előismeretet, a szereplők konfliktusai pedig különböző társadalmi környezetekben is felismerhetők voltak. A lélektani elbeszélések titkai, vallomásai és hirtelen fordulatai a fordításban gyakran

megőrizték hatásukat. Ez nem jelenti, hogy a szövegek nyelvi sajátosságai lényegtelenek lettek volna. A mondatritmus, a fokozás és a visszatérő motívumok a német prózában pontosan megformált művészi eszközök voltak, amelyeket a fordítóknak újra kellett teremteniük. Zweig hírneve jelentős részben e közvetítők munkájára is támaszkodott.

Az írói siker ugyanakkor éles különbséget teremtett a könyvpiaci népszerűség és az irodalmi tekintély között. A kortárs kritikusok nem mindig fogadták el, hogy a széles olvasótábor a művészi újdonság bizonyítéka volna. A modernizmus radikálisabb irányzatai felől nézve Zweig érthető szerkezetei és erős érzelmi hatásai olykor hagyományosnak tűntek. A közönség viszont éppen e tulajdonságok miatt tudott kapcsolatba lépni a művekkel. Az értelmezés ezért könnyen két véglet között ingadozik: egyesek túlbecsülik a siker történeti jelentőségét, mások pusztán a népszerűség miatt hajlamosak lebecsülni a szerzőt. A kiegyensúlyozott megítélésnek mindkét szempontot figyelembe kell vennie.

A salzburgi ház a hírnév növekedésével egyre kevésbé jelentett magánéleti menedéket. A vendégek és a levelezők jelenléte gazdagította az író világát, de személyes idejét is igénybe vette. A családi

kapcsolatokban ezért fokozatosan erősödhetett a feszültség a közös élet igénye és az alkotói függetlenség között. Friderike szerepe különösen fontos volt abban, hogy az író mindennapi munkája működőképes maradjon. A házasság történetét későbbi válsága felől könnyű volna állandó konfliktusként ábrázolni, holott hosszú időn át közös tervek, családi kötődések és gyakorlati együttműködés kapcsolták össze a feleket. A majdani szakítás okait ezért csak időrendben, a dokumentumok összevetésével lehet megbízhatóan elemezni.

Zweig személyes érdeklődése a híres kortársak mellett gyakran a fiatalabb vagy nehéz helyzetben lévő írókra is kiterjedt. A segítség formái eltérőek voltak: egy ajánlólevél, egy kiadói kapcsolat közvetítése, egy kézirat véleményezése vagy olykor anyagi támogatás. A barátság és a pártfogás ebben a közegben nem mindig vált el világosan egymástól. A támogatottak számára az ismert író kapcsolatrendszerre valódi lehetőséget jelenthetett, ugyanakkor saját függetlenségük megőrzését is meg kellett oldaniuk. Zweig humanizmusát az efféle személyes döntésekben különösen jól vizsgálhatjuk, mert itt az eszmények gyakorlati következményei mutatkoznak meg.

A húszas években az európai politika átmeneti stabilizálódásának jelei is megjelentek. A francia-német megbékélés kísérletei, a nemzetközi egyezmények és a gazdasági kapcsolatok újjáépítése reményt adhattak azoknak, akik a háború után a kontinens szellemi egységét keresték. Zweig számára az utazás és a nemzetközi kulturális együttműködés újra természetesebbé válhatott. A javulás azonban egyenlőtlen volt, és a politikai rendszerben tovább éltek az előző évtized konfliktusai. Különösen a kisebbségi kérdések, a területi sérelmek és a gazdasági függőségek jelezték, hogy a béke nem állt olyan biztos alapokon, amelyeneket az optimista nyilvánosság olykor feltételezett.

Az 1929-ben kibontakozó világgazdasági válság fokozatosan megváltoztatta a politikai környezetet. A tőzsdei összeomlás önmagában nem magyarázza a következő évek összes fejleményét, de a munkanélküliség, a banki nehézségek és a társadalmi bizalom megrendülése kedvezett a radikális politikai mozgalmaknak. Németországban a demokratikus intézmények tekintélye egyre komolyabb nyomás alá került, Ausztriában pedig a parlamentáris rendszer konfliktusai mélyültek. Zweig kulturális hálózata

változatlanul működött, de a politikai feltételek gyorsabban romlottak, mint ahogyan a szerző a személyes kapcsolatok erejével ellensúlyozhatta volna őket. A sikeres író és a törékeny európai rend története ekkor kezdett látványosan elválni egymástól.

A későbbi emlékirat alapján könnyű azt hinni, hogy a harmincas évek katasztrófája már a húszas évek minden eseményében előre látható volt. A történeti megközelítés azonban megköveteli a korabeli bizonytalanság megőrzését. Zweig nem ismerhette a következő évtized összes fordulatát, és kortársaihoz hasonlóan különböző remények, félelmek és téves várakozások között élt. A könyvesboltokban jelen lévő művei, a jól működő európai barátságok és a salzburgi otthon mind a folytonosság érzetét erősíthették. Ezzel párhuzamosan az antidemokratikus erők növekedése és a nyilvános gyűlölet változó formái már a közvetlen tapasztalat részét alkották.

Az évtized végén Zweig életútja ezért különösen összetett képet mutat. Művészileg termékeny, anyagilag sikeres és nemzetközileg elismert szerző volt, aki a történelmi életrajzban és a lélektani novellában egyaránt megtalálta saját hangját. A politikai megrázkódtatások ellenére tovább hitt abban, hogy a különböző országok

alkotói közötti kapcsolatok hosszú távon erősebbnek bizonyulhatnak a nacionalista indulatoknál. A következő években ezt a hitet egyre súlyosabb események tették próbára. A húszas évek történetének lezárásakor ezért a sikert és a fenyegetést együtt kell látnunk: a széles körben olvasott európai humanista pályája éppen akkor érte el egyik csúcspontját, amikor a kontinens politikai rendje újabb válság felé indult.

26. A siker árnyékában

A húszas évek végén Stefan Zweig irodalmi helyzete irigylésre méltónak látszott. Könyvei sok országban jelentek meg, novelláit és életrajzait nagy példányszámban vásárolták, meghívásokat kapott előadásokra, és a salzburgi házába vezető út az európai szellemi élet számos ismert alakja számára ismerős lett. Ezen a ponton könnyű volna a sikert a személyes elégedettség jeleként olvasni. A levelezés és a későbbi életrajzok azonban másfajta tapasztalatról beszélnek: a népszerűség növekedésével a szerző egyre inkább azt érezte, hogy a nyilvánosság rendelkezni akar az idejével. A könyvek, amelyeknek felszabadítaniuk kellett volna, új kötelezettségeket hoztak magukkal.

A sikerről Zweig sohasem kizárólag anyagi értelemben gondolkodott, noha jövedelmei jóval kedvezőbb helyzetbe hozták, mint sok kortársát. A nemzetközi megjelenés számára személyes megerősítése volt annak, hogy a nyelvek és államhatárok között valóban létrejöhet kulturális közösség. Egy belga költő, egy francia regényíró vagy egy orosz klasszikus ugyanannak a szellemi térnek a lakója lehetett, amelyben a bécsi olvasó is otthon érezte magát. Zweig saját műveinek

világjárását gyakran ennek az elképzelésnek a bizonyítékeként szemlélte. Az érvelésben azonban összekeveredett az irodalmi piac sikere és a politikai megbékélés: attól, hogy egy szerzőt több országban olvasnak, az országok között nem feltétlenül csökkennek az ellentétek.

A gazdasági világválság az európai kulturális élet közegét is átalakította. A könyvkiadók pénzügyi kockázatai nőttek, a polgári közönség vásárlóereje sok helyen csökkent, az állami és magánmecenatúra lehetőségei beszűkültek. Zweig mégis sokáig a keresett szerzők közé tartozott, s ebben különleges helyzete volt. A sikert azonban nem lehet elválasztani attól az irodalmi formától, amelynek mestere lett. Rövidebb elbeszéléseit és történelmi portréit azok is olvasták, akik nehezebben közelítettek a modernista kísérletekhez. Közvetlensége, erős cselekményvezetése és lélektani érdeklődése nagy, nemzetközi közönséget teremtett.

A korabeli kritika ezzel párhuzamosan gyakran gyanakodva figyelte a népszerűséget. Egyes bírálók úgy tartották, Zweig túlságosan ügyesen szerkeszti meg a történeteit, és nem hagy elegendő teret az olvasói bizonytalanságnak. Mások éppen azt értékelték, hogy bonyolult erkölcsi helyzeteket képes világosan

megmutatni. Az irodalmi hírnév nem azonos az esztétikai kánonban elfoglalt hellyel, és Zweig esetében e kétféle elismerés között már életében feszültség keletkezett. Ez az ellentmondás későbbi utóéletében is megmaradt: olvasói népszerűsége gyakran meghaladta akadémiai tekintélyét.

A harmincas évek elején a szerző újabb történelmi életrajzi témákkal foglalkozott, miközben személyes életében mind erősebben jelentkezett a változtatás vágya. A két folyamat összefüggött. Az életírás a nagy történelmi döntések és személyes kényszerek tanulmányozását kínálta számára; saját helyzetében viszont egyre nehezebben viselte, hogy a nyilvános szerep keretek közé szorítja. A családi ház megszokott rendje, a házasság és a vendéglátás mindazt képviselte, amit hosszú munkával teremtett meg, de amiből időnként elmenekülni voltna. A változtatás iránti igény jóval a politikai katasztrófa előtt megjelent.

A gazdasági bizonytalanság és a demokratikus intézmények válsága közepette Zweig sokáig abban bízott, hogy az európai műveltség közös tapasztalata megfékezheti a szélsőségeket. Történelmi érzékének voltak éles pillanatai: a tömegpszichológia, a propagandának kiszolgáltatott közvélemény és a politikai

fanatizmus működését érzékenyen ábrázolta. De ezekből a felismerésekből nem mindig következett cselekvési stratégia. Egy író helyzete különbözött a politikusétól, és Zweig úgy érezte, választania kell a pártok fölötti európai közvetítő szerepe és a nyílt politikai állásfoglalás között. A következő években kiderült, hogy ez a választás egyre kevésbé maradhat az ő kezében.

A harmincas évek történetét ezért nem helyes kizárólag 1933 januárjával kezdeni. Az író világa már korábban megrendült, és a régi formák továbbélése mögött új feszültségek gyűltek össze. A salzburgi ház látszólagos állandósága, az európai utazások természetessége és a német nyelvű könyvpiac egysége még működött, de fenntartásukhoz egyre több alkalmazkodásra volt szükség. A későbbi száműzetés tragédiáját az teszi különösen érthetővé, hogy Zweig nem egyetlen pillanatban veszítette el a hazáját. Előbb azok a kapcsolatok és meggyőződések váltak bizonytalanná, amelyek életének értelmet adtak.

27. A köztársaságok válsága és a nemzetiszocializmus

Amikor az 1929-es gazdasági összeomlás következményei végigsöpörtek Közép-Európán, a német és az osztrák társadalom válsága már politikai intézményekben is megmutatkozott. A Weimari Köztársaságot mély társadalmi megosztottság, tömeges munkanélküliség és a parlamenti kormányzás iránti bizalom gyengülése jellemezte. Ausztriában a keresztényszociális, szociáldemokrata és nacionalista erők közötti konfliktus ugyancsak egyre élesebb lett. A két ország helyzetét nem lehet teljesen azonosnak tekinteni, de a demokratikus kompromisszumok leértékelődése mindkettőben elősegítette a tekintélyelvű megoldások iránti igényt.

Zweig szemében a nacionalizmus a huszadik század egyik legveszélyesebb öröksége volt. Már az első világháború idején megtapasztalta, milyen gyorsan változhatnak régi barátok és kulturális közösségek ellenséges táborokká. Az új szélsőjobbaldali mozgalmakban ezért a korábbi katasztrófa megismétlődésének lehetőségét látta. Mégsem mondhatjuk, hogy pontosan előre látta volna a későbbi

történelmet. A náciizmus radikalizmusát felismerte, de a rendszer tartósságáról, céljainak következetességéről és a terror gépezetének működéséről a kortársakhoz hasonlóan változó, gyakran hiányos információi voltak. A későbbi emlékirat nézőpontja visszamenőleg világosabbnak mutathatja az események útját, mint amilyenek akkor látszott.

A német politikai élet átalakulását Zweig egy sajátos helyzetből követte figyelemmel. Osztrák állampolgárként Salzburgban élt, könyveinek legfontosabb nyelvi piacát azonban Németország jelentette. A németországi fejlemények tehát egyszerre érintették kulturális identitását, anyagi érdekeit és személyes biztonságát. A nemzetiszocializmus antiszemita programja zsidó származása miatt közvetlenül fenyegette, ám az első években sokan még remélték, hogy a politikai fordulat következményei korlátozhatók. Az efféle reményeket nem lehet pusztán vakságként kezelni, mert az európai társadalmak korábban is tapasztaltak átmeneti politikai válságokat. A különbség abban állt, hogy a náciizmus nem a szabályos kormányváltás keretei között kívánt működni.

Hitler 1933. január 30-i kancellári kinevezése gyors, intézményes hatalomátalakítás kezdetét jelentette. A

februári Reichstag-tűz után bevezetett rendkívüli intézkedések, a márciusi felhatalmazási törvény és a politikai ellenfelek üldözése felszámolták a demokratikus ellenőrzés fontos elemeit. A kultúrpolitika különösen gyorsan követte a diktatúra igényeit. Egyes szerzők műveit eltávolították a nyilvánosságból, az egyesületek és kiadók működését politikai feltételekhez kötötték, és az irodalmi életet a nemzetiszocialista világkép szolgálatába próbálták állítani. A könyv korábban Zweig számára az európai megértés egyik eszköze volt; most ugyanaz a kulturális közeg a politikai kizárás terepévé vált.

Az 1933. májusi könyvégetések látványosan jelezték a szakítást. Az akciók szervezésében diákszervezetek és náci szereplők is részt vettek, s a tűzbe dobott könyvek olyan szerzők nevét viselték, akiket a rendszer politikai, vallási vagy faji alapon ellenségnek tekintett. Zweig munkáinak üldözése személyesen is megrendítette, de ennél szélesebb kulturális csapásról volt szó. Az írók, tudósok és újságírók kiutasítása, elnémítása vagy önkéntes menekülése néhány hónap alatt széttepte azokat a kapcsolatrendszereket, amelyek évtizedek alatt jöttek létre. A kulturális sokféleség többé nem a német nyelvű irodalmi tér természetes állapota volt, hanem

olyan örökség, amelyet a hatalom gyanúsnak vagy ellenségesnek minősített.

A kortárs német írók reakciói eltértek. Thomas Mann hosszú és összetett folyamat során vált a rendszer nyílt ellenfelévé, Heinrich Mann, Ernst Toller és mások sokkal korábban és egyértelműbben vállalták a politikai konfliktust. Más alkotók hallgattak, alkalmazkodtak vagy a rendszer mellett álltak. Zweig a köztük húzódó választóvonalakat nem mindig értelmezte ugyanúgy, mint a harcosabb emigránsok. Elítélte a nemzetiszocializmus kultúrpolitikáját, de úgy vélte, hogy a nyílt tiltakozás olykor éppen a művek elérését lehetetleníti el. Ez az érvelés emberileg érthető, ugyanakkor politikai és erkölcsi viták sorát váltotta ki, mert az új diktatúra ellenfelei a hallgatást könnyen közönynek vagy beletörődésnek olvasták.

Az osztrák helyzet tovább nehezítette a döntéseket. Ausztriában a demokratikus rendszer felszámolása és az autoriter berendezkedés kialakulása nem jelentette automatikusan a német náciizmus győzelmét; a két politikai irányzat között éles konfliktus is volt. A Dollfuss-kormány a parlamentarizmus lebontásával és a baloldal elnyomásával próbált rendet teremteni, miközben a német befolyással szemben az osztrák állami

különállást hangsúlyozta. Egy demokratikus humanista számára ez nem kínált egyszerű politikai otthont. Zweignek olyan országban kellett biztonságot keresnie, ahol a rendszer maga is korlátozta a politikai szabadságjogokat.

Az író erkölcsi dilemmája tehát valódi volt, de nem azonos a minden döntést felmentő tragikus kényszerrel. Aki megőrizni akarja a kapcsolatokat, annak végül meg kell határoznia, milyen feltételek mellett válik a kompromisszum a hatalomhoz való alkalmazkodássá. Zweig kísérlete, hogy a szellemi függetlenségre hivatkozva távol maradjon a politikai táboroktól, egyre több kritikát váltott ki. Az 1933 utáni világban ugyanis már maga a kulturális függetlenség követelése is politikai tartalmat kapott. A semlegesség lehetősége fokozatosan szűkült, és ezt Zweig későbbi művei is megmutatták.

28. Erasmus és az értelmiségi lelkiismeret

A harmincas évek közepén Zweig Erasmus felé fordult. A reneszánsz humanistáról írt könyv sokkal többet mondott a szerző jelenéről, mint amennyit egy történelmi életrajz szokásosan elárul saját keletkezésének koráról. Erasmus, aki a vallási szakadás és a felekezeti szenvedélyek közepette a műveltség, a mérséklet és a szellemi szabadság nyelvén próbált megszólalni, Zweig számára erkölcsi rokonként jelent meg. A párhuzam vonzó volt: egy korábban egységesnek képzelt kulturális világot újra a fanatizmus fenyegetett, a gondolkodók pedig nehezen találták a helyüket az egymással szemben álló táborok között.

A mű történelmi alapja természetesen nem merül ki a két korszak hasonlóságában. A tizenhatodik századi Európa vallási, politikai és társadalmi világa sok tekintetben különbözött a harmincas évek nemzetállamaitól és tömegpártjaitól. Erasmus vitái Lutherrel a reformáció sajátos teológiai és egyházi konfliktusainak részei voltak, és a történelmi szereplők döntéseit nem lehet közvetlenül a huszadik századi diktatúrákról alkotott állásfoglalásként értelmezni. Zweig

mégis szándékosan kereste a tipikus erkölcsi helyzeteket. Egy történelmi személyiség alakjában a jelen valamely problémáját szeretne volna felismerhetővé tenni.

Az Erasmus-könyvben a hős legfőbb erénye a közvetítés képessége és az erőszakkal szembeni ellenállás. A kultúra egysége itt a megszállott igazságigénnyel kerül szembe, mert a fanatikusok minden nézeteltérést hűségpróbává változtatnak. Zweig érzékenyen ábrázolja azt a pillanatot, amikor a tárgyalás és a kompromisszum nyelvét már egyik tábor sem akarja érteni. Ezzel korának egyik legfontosabb dilemmáját fogalmazta meg. Az európai együttműködés eszménye addig működött, amíg legalább minimális közös normákban meg lehetett állapodni; a diktatúra azonban éppen az ilyen normák érvényességét tagadta.

Erasmus portréja egyben a szerző önigazolásaként is olvasható. Zweig az író feladatának nem a jelszavak ismétlését, hanem a türelmes megértést tartotta, és kerülte a közvetlen politikai harcot. A történelmi analógia ezért védekező szerepet is kapott: azt sugallta, hogy a harci zajtól távol maradó ember nem feltétlenül közönyös, hanem esetleg egy nagyobb, tartósabb igazságot őriz. A kritikai olvasatnak azonban azt is észre

kell vennie, hogy ez a kép könnyen megszépíti a távolmaradás következményeit. Más helyzetben a csend a cselekvés megtagadását is jelentheti, és a műveltség védelme nem mindig választható el a konkrét üldözöttek melletti kiállástól.

A könyv körüli viták ezért alapvető jelentőségűek Zweig életrajzában. Nem elegendő azt állítani, hogy az író a humanizmus védelmében alkotott; meg kell nézni, milyen humanizmust hirdetett, és annak milyen politikai korlátai voltak. A harmincas évek Európájában különösen éles kérdés lett, lehet-e mindvégig a kiegyensúlyozottságot tekinteni erénynek, ha az egyik fél tudatosan felszámolja a vita lehetőségét. A történelmi Erasmus figyelmeztetett a felekezeti önigazultság veszélyére, Zweig kortársai viszont joggal kérdezhették, milyen eszközökkel lehet fellépni a politikai terror ellen.

Az elbeszélés szerkezetében a személyiség és a történelem aránya különösen beszédes. A főszereplő belső alkatából következik az események értelmezése; a mű a történelmet elsősorban erkölcsi drámaként láttatja. Ebben rejlik Zweig életrajzírói módszerének ereje és sebezhetősége is. A jól felépített jellemrajz közel hozza a múltat, de időnként túlságosan kevés teret hagy a gazdasági intézményeknek, a társadalmi csoportoknak

vagy az eszmék összetettebb történetének. Az Erasmus-kötet ezért kiválóan olvasható a korszak szellemi dokumentumaként, és óvatosabban kezelendő a reformáció teljes történeti magyarázataként.

Zweig számára ugyanakkor a könyv megírása tényleges munka volt a kétségbeesés ellen. A politikai hírfolyam által uralt napokban a történelmi kutatás átmenetileg rendet teremtett, mert a múlt lezárt eseményeit értelmezhetőnek láttatta. A források feldolgozása és a személyes erkölcsi tanulság megfogalmazása kapaszkodót kínált. Ez a módszer később is jellemezte: Mária Stuart, Castellio vagy Montaigne alakja újra és újra olyan kérdésekhez vezette vissza, amelyeket a saját korszakában nem tudott nyugodtan megoldani. A történelemben nem menedéket keresett mindenekelőtt, hanem a jelen magyarázatának nyelvét.

Az Erasmus-portré a humanizmus olyan felfogását rögzíti, amelynek középpontjában a szellemi autonómia áll. Nem intézményi alkotmánytanról vagy gazdasági reformprogramról beszél, hanem az emberi méltóságot és a kultúrát óvó magatartásról. A mű olvasása azért maradt termékeny, mert az európai politikai történelem később is újra meg újra felvetette a meggyőződés és az

engedékenység viszonyát. Zweig válasza nem tekinthető véglegesnek, de az a mód, ahogyan a kérdést megfogalmazta, életművének egyik legfontosabb teljesítménye.

HÁTTÉRGYÁR

29. Castellio és Kálvin: a lelkiismereti szabadság vitája

Az Erasmus után megjelenő Castellio-könyv már élesebb formában vetette fel a fanatizmus és a hatalom kérdését. A történet szereplői a genfi reformáció környezetében éltek, és a hitviták mellett arról kellett dönteniük, milyen jogokat gyakorolhat az egyházi és világi hatalom az eltérően gondolkodók fölött. Sebastian Castellio, aki a lelkiismereti szabadság védelmében szólalt fel, különösen alkalmas hősnek tűnt Zweig számára. A történelmi konfliktust a szerző olyan erkölcsi ütközésként mutatta meg, amely a huszadik század olvasója számára is világos volt: egy ember száll szembe a tekintély és az üldözés gépezetével.

A mű középpontjába Miguel Servet tragédiája került. A spanyol teológust 1553-ban Genfben kivégezték, miután tanításait eretneknek minősítették. Castellio fellépése a vallási türelem történetének fontos epizódja, bár a szereplők közötti viszonyok és a korabeli jogi helyzet összetettebb volt annál, mint amit a személyes hőstörténet sugallhat. Zweig különösen erőteljesen emelte ki a lelkiismereti döntés és a kényszerítő hatalom ellentétét. Kálvin alakja ebben a szerkezetben az

intézményes rend, az ellenőrzés és a kérlelhetetlen igazságtudat képviselője lett.

A könyv történelmi pontosságát ezért különös gonddal kell vizsgálni. Kálvin szerepének megítélésében a reformációkutatás számos részletet árnyalt, és a kortársadalmi normái sem azonosak a modern szabadságjogi elvekkel. Zweig polemikus elbeszélése mégis jelentős: szerinte a lelkiismereti szabadság nem lehet egy hatalom jóindulatától függő kiváltság. A történelmi alakokból következetes erkölcsi példázatot formált, s ennek ereje éppen abban rejlett, hogy a diktatúrák korában az olvasó felismerhette a saját jelenének dilemmáját.

Az Erasmus- és a Castellio-könyv közötti különbség Zweig gondolkodásának változására is utal. Az első műben a békülékeny közvetítő alakja került előtérbe, a másodikban a magányos tiltakozóé. A két eszmény között feszültség van. A mérsékletre törekvő humanista elutasítja a táborok kizárólagosságát, de a lelkiismereti szabadság védelmezője bizonyos pillanatokban kénytelen nyílt konfliktust vállalni. Zweig számára ez a kérdés személyesen is fontos volt, mert éppen ekkor szembesült azzal, hogy politikai tartózkodását egyre többen kifogásolják. A történelmi példa talán azt a cselekvő bátorságot is megfogalmazta, amelyet saját nyilvános

szerepében csak korlátozottan tudott megvalósítani.

A mű címében megjelenő szembenállás a huszadik századi politikai nyelvhez is közelített. Zweig a hatalom abszolutizálásának veszélyét hangsúlyozta, és azt állította, hogy az erőszakra épülő rendszer nem elégedhet meg a tettek ellenőrzésével: a gondolatok fölött is uralkodni akar. E felismerés különösen fontos a nemzetiszocialista állam kulturális politikájának fényében. Az író ugyanakkor megőrizte azt a szokását, hogy egy-egy történelmi konfliktust erőteljes személyiségek küzdelmében sűrít össze. Az ilyen ábrázolás olvasmányos, de könnyen eltakarja, hogy az intézmények mögött társadalmi csoportok, gazdasági érdekek és teológiai viták is működtek.

A könyv politikai értelmezése ezért nem szűkíthető arra, hogy melyik huszadik századi szereplő feleltethető meg Kálvinnak. Az efféle egyszerű azonosítás éppen a mű gazdagságát szegényítené el. Fontosabb az a kérdés, mi történik egy közösséggel, amikor az igazság birtoklásának igénye felülírja az eltérő meggyőződésű emberek védelmét. Zweig története azt sugallja, hogy a szabadság próbája nem a velünk egyetértők kezelése, hanem a tőlünk eltérő gondolkodás megengedése. E gondolat a harmincas években politikai állásfoglalásként

is hatott, még akkor is, ha a szerző nem fogalmazott meg közvetlen pártpolitikai felhívást.

A történelmi párhuzam mögött a száműzetés közelsége is érződött. Zweig egyre kevésbé élhetett abban a hitben, hogy tekintélye és nemzetközi kapcsolatai megóvják a politikai változások következményeitől. A német könyvpiac elvesztése, a nyilvános szereplések nehézségei és az osztrák helyzet bizonytalansága arra figyelmeztette, hogy az alkotói függetlenség anyagi és intézményi feltételei bármikor megszűnhetnek. Castellio alakjában a szerző ezért nemcsak egy távoli történelmi vitát, hanem a saját értékrendjét fenyegető jelen egyik alapkonfliktusát is megjelenítette.

A két humanista életrajz együtt Zweig harmincas éveinek szellemi önarcképét adja. Erasmus a megértés és a közvetítés, Castellio az ellenállás és a lelkiismereti bátorság lehetőségét mutatja. Az író mindkét eszméhez ragaszkodott, de saját életében nehezen talált közöttük biztos egyensúlyt. Ez nem teszi műveit kevésbé jelentőssé; inkább segít megérteni, miért olvashatók ma is egy történelmi korszak erkölcsi küzdelmeinek dokumentumaiként.

30. Richard Strauss és A hallgató asszony

Richard Strauss és Stefan Zweig együttműködése kezdetben a művészi rokonszenv és a kölcsönös tisztelet történetének látszott. Az idősödő komponista Hugo von Hofmannsthal halála után új szövegkönyvírót keresett, Zweig pedig régóta érdeklődött a zenés színház lehetőségei iránt. A kapcsolat első levelei 1931 őszén születtek; udvarias megszólításaik mögött gyorsan kibontakozott egy valódi munkakapcsolat. Strauss olyan színpadi anyagot szeretett volna, amelyben a karakterek és a cselekmény önmagukban is erősek, Zweig pedig a színházi érthetőség és a nemzetközi befogadhatóság fontosságát hangsúlyozta. Kettejük elképzelése e ponton találkozott.

A hallgató asszony librettója Ben Jonson egyik korábbi színpadi művének nyomán készült. Zweig a vígjátéki helyzetek változatosságát, a szerepcsere és a család dramaturgiai lehetőségeit használta fel, hogy eleven, zeneileg is jól kezelhető történetet teremtsen. Strauss levelei azt mutatják, milyen nagy örömmel fogadta az első tervezeteket, és mennyire fontos volt számára, hogy a szöveg megfelelő ritmust adjon a

komponáláshoz. A szerzők egyeztetései a színházi alkotás mindennapi oldalát is láthatóvá teszik: jelenetek rövidülnek, cselekménymozzanatok átalakulnak, és a zeneszerző olykor olyan megoldást kér, amelynek hatása a partitúrában válik majd világossá.

A közös munka egyik tanulsága, hogy a művészi együttműködés akkor is sikeres lehet, ha az alkotók társadalmi helyzete és politikai kockázata gyökeresen eltér. Strauss Németország egyik legismertebb zeneszerzője volt, aki az új rendszerben is rangos intézményi szerepet kapott. Zweig zsidó származású osztrák íróként egyre inkább kiszorult a német nyilvánosságból. A közöttük fennálló tisztelet nem szüntette meg azt az aszimmetriát, amely 1933 után minden döntésüket meghatározta. A komponista számára az opera bemutatása pályájának fontos állomása volt; Zweig számára egyre inkább személyes és politikai veszéllyel terhelt vállalkozássá vált.

Az 1935-ös drezdai bemutató körüli konfliktus a náci kultúrpolitika ellentmondásait tette láthatóvá. Strauss ragaszkodott ahhoz, hogy a librettista neve megfelelően szerepeljen, miközben a rendszer számára a zsidó szerzővel való együttműködés politikailag elfogadhatatlanná vált. A bemutatót követően az opera

további sorsa súlyos akadályokba ütközött. Strauss intézményi helyzete is megingott, és a levelezés nyilvánosságra kerülése része volt annak a folyamatnak, amely a kapcsolatot politikai üggyé alakította. A pontos eseménysor értelmezéséhez különösen fontosak az eredeti levelek, mert a későbbi visszaemlékezések a szereplők szándékait gyakran leegyszerűsítik.

A Strauss-Zweig-levelezésből nem rajzolható meg könnyen két tiszta erkölcsi típus. Strauss egyszerre mutatott művészi elkötelezettséget, személyes önállóságot és a politikai rendszerrel szembeni súlyos alkalmazkodást. Zweig pedig nagyra értékelte a zeneszerző hűségét, mégis kénytelen volt felismerni, hogy saját helyzete alapvetően más, mint partneréé. Az ilyen kapcsolatok megítélésekor külön kell választani a levelekben kimondott szándékokat, az intézményi döntéseket és a későbbi magyarázatokat. Az együttműködés története éppen attól érdekes, hogy egyik szempont sem magyarázza meg önmagában a teljes konfliktust.

Zweig korábbi színházi érdeklődése miatt a kudarc különösen fájdalmas lehetett. Úgy vélte, egy jól felépített mű a nyelvi és nemzeti határokat is átlépheti, s a színpad közös érzelmi tapasztalatot teremthet. A hallgató

asszony körüli események azonban megmutatták, hogy a művészi közvetítés intézményeit a diktatúra könnyen kisajátíthatja. A komponista és a librettista magánmegállapodása nem volt elegendő a bemutató szabadságának biztosításához. Egy opera sorsáról így a kormányzati szándék, a hatalmi hierarchia és a származási politika is döntött.

A konfliktus Zweig számára másképpen is tanulságos volt. A személyes udvariasságot és a régi kapcsolatok fenntartását addig erkölcsi értéknek tekintette, de most azt kellett megtapasztalnia, hogy a barátság politikai jelentése kívülről is meghatározható. A nyilvánosság nem engedte meg, hogy a közös művészi munka pusztán magánügy maradjon. A Strauss-szal folytatott együttműködés ezért a harmincas évek egyik jellemző története: egy európai művészeti kapcsolat, amelyet a politikai hatalom saját kategóriái szerint próbált újraértelmezni.

A levelezés olvasásakor az is feltűnik, mennyire különbözik a munka első éveinek bizakodó hangja a későbbi politikai közegtől. A korai levelekben a szereplők a szöveg és a zene kérdéseiről vitatkoznak, határidőket egyeztetnek és találkozókat szerveznek. Néhány évvel később ugyanennek a munkának a létjogosultsága vált

kérdésessé. A történet egyik legfontosabb vonása éppen ez az átalakulás. A kultúra szabadsága gyakran addig tűnik természetesnek, amíg meg nem jelenik a hatalom, amely megtiltja az együttműködést.

HÁTTÉRGYÁR

31. Az osztrák összeomlás és a salzburgi ház elvesztése

Az osztrák köztársaság politikai válsága a harmincas évek első felében egyre közelebb került Zweig mindennapjaihoz. Az országban a demokratikus intézmények fokozatosan megszűntek működni, 1934 februárjában pedig fegyveres összeecsapások törtek ki a kormány erői és a szociáldemokrata mozgalomhoz kötődő szervezetek között. Az erőszak a társadalmi együttélés régi szabályainak felbomlását jelezte. Salzburg viszonylagos nyugalma már nem jelentett védelmet azokkal a konfliktusokkal szemben, amelyek Bécsben és más városokban megmutatkoztak. Zweig politikai távolságtartása itt is egyre nehezebben volt fenntartható.

A házában 1934-ben tartott rendőrségi házkutatás különösen fontos fordulópontra lett az életében. Az esemény értelmezésében az egyes életrajzok részletei és hangsúlyai különbözhetnek; ezért a későbbi forrásellenőrzéskor a levélanyaggal együtt kell megvizsgálni a pontos körülményeket. Az bizonyos, hogy a hatósági beavatkozás az író számára személyes megaláztatást és a korábbi biztonság elvesztésének

élményét jelentette. A saját dolgozószobájában, gyűjteményei és kéziratok között sem érezhette többé magát teljesen függetlennek. A politikai fenyegetés ilyenkor már nem újsághír, hanem a mindennapi élet rendjét megszakító tapasztalat.

A salzburgi otthonhoz a munkán kívül a családi élet és a társadalmi kapcsolatok emléke is kötődött. Friderike szerepe különösen meghatározó volt a ház működtetésében, és a családi kapcsolatok fenntartása sokszor az ő szervezőmunkáján múlt. Az író azonban ekkor már magánéleti változást is keresett. Házassága elhidegült, és életében egyre fontosabbá vált Lotte Altmann, aki munkájában segítette. A politikai és a magánéleti válság időben összetalálkozott, de nem helyes egyikből teljes egészében megmagyarázni a másikat. A korábbi házasság problémái a náci hatalomátvétel előtt is léteztek.

A London felé fordulás kezdetben nem feltétlenül jelentett végleges emigrációt. Zweig korábban is sokat utazott, és a tartós helyváltoztatás lehetőségét részben saját munkaszokásainak megfelelő újrakezdeként érzékelhette. Egy új városban könnyebben teremthetett elvonult munkarendet, távolabb kerülhetett a salzburgi vendégforgalomtól és a személyes konfliktusoktól. A

politikai feltételek azonban megváltoztatták egy ilyen döntés jelentését. Az utazás korábban a szabad választás eszköze volt, most fokozatosan a biztonság keresésének formájává vált. A későbbi emigráns lét egyik sajátossága éppen az, hogy ugyanazok a külső mozzanatok — lakáskeresés, vonatjegy, útleve, csomagolás — elveszítik korábbi természetességüket.

Az osztrák nemzetiszocialisták 1934. júliusi puccskísérlete és Dollfuss kancellár meggyilkolása tovább növelte a bizonytalanságot. A politikai erőszak már az állam legmagasabb szintjén is megjelent, és egyre nehezebb volt elképzelni a tartós stabilizációt. Ausztria hivatalosan még megőrizte különállását, de Németország nyomása folyamatosan erősödött. A menekülés vagy maradás kérdése ezért nem egyszeri, egyértelmű döntésként jelentkezett a társadalomban. Sokak számára a távozás anyagi, családi és nyelvi áldozatokkal járt, miközben az előre látható veszélyek nagyságát kevesen tudták pontosan felmérni.

Zweig számára a német nyelvűség és az osztrák állampolgárság különválása különös feszültséget okozott. Írói otthona a nyelv volt, kulturális közösségét pedig a német irodalomhoz szorosan kötődő európai kapcsolatrendszer jelentette. Ha a német nyelvű

könyvpiac politikailag elzárult előle, nem válhatott egyszerűen egy másik nemzeti irodalom képviselőjévé. A fordítások és a külföldi kiadók segíthettek művei terjesztésében, de az eredeti nyelvhez kötődő alkotói tapasztalatot nem pótolhatták. A száműzetés nála ezért a publikálás, az olvasóközönség és az önazonosság kérdéseit egyszerre érintette.

A ház elvesztését nem szabad kizárólag tárgyi veszteségként szemlélni. A Kapuzinerberg lakóhelye egy egész életforma intézményévé vált, amelyet a háború utáni években a gazdasági nehézségek és a társadalmi összeomlás ellenére sikerült kialakítani. A távozás annak elismerését is jelentette, hogy az európai műveltség közös normáira épülő világ nem képes automatikusan megvédeni az egyént. A személyes elvonultság nem lehetett többé biztosíték, és a magánkönyvtár sem kínált menedéket a politikai kategorizálás elől. Zweig különösen érzékenyen élte meg ezt, mert számára a gyűjtött kéziratok, levelek és emléktárgyak a kulturális folytonosság kézzelfogható jelei voltak.

A salzburgi szakasz lezárása ezért lassú folyamatként értelmezhető. A háztól és a házasságtól való eltávolodás, az angliai tartózkodások sűrűsödése, a kiadói kapcsolatok átalakulása és a politikai fenyegetés mind

hozzájárultak. Zweig később a kényszerű száműzetés nagyobb történetében tekintett vissza erre az időre, de a kortársi döntésekben a személyes szabadság iránti vágy is jelen volt. A történész feladata éppen az, hogy a későbbi tragikus vég ismeretében se törölje ki a korábbi döntések nyitottságát. 1934-ben az író még nem tudhatta, hogy a hátralévő években Európa elhagyására is rákényszerül.

32. London: idegen város, új munkarend

London Zweig számára egyszerre jelentett biztonságosabb tartózkodási helyet és kulturális idegenséget. A város politikai intézményei, sajtója és társadalmi szokásai sok tekintetben különböztek a bécsi és salzburgi világtól, amelyben korábban otthon érezte magát. Az angol élet ritmusa, a társas kapcsolatok másfajta szerveződése és az időjárás gyakorlati kellemetlenségei mind megjelentek személyes tapasztalataiban. Az emigráció kezdeti szakaszában gyakran éppen az apró szokások eltérése teszi érzékelhetővé a veszteséget. A régi otthonban magától értetődő ügyeket az új közegben újra meg kell tanulni.

A korabeli Nagy-Britannia ugyanakkor nem volt politikai konfliktusoktól mentes menedék. A gazdasági válság következményei, a birodalmi gondolkodás, az antiszemitizmus különböző megnyilvánulásai és az európai diktatúrákhoz való viszony körüli viták a brit nyilvánosságot is alakították. Zweig számára az angol demokratikus hagyományok fontos védelmet kínáltak, de az ország távolságtartó társadalmi szokásai és az idegenekkel szembeni bürokratikus követelmények

korlátozhatták a közvetlen otthonosság érzését. Nem azért volt nehéz Londonban élnie, mert a város ellenséges lett volna vele, hanem mert az ottani élet nem pótolhatta a korábbi európai kapcsolatok teljes szövetét.

Az új munkarendben a kutatás ismét meghatározó szerepet kapott. A British Museum könyvtára és más intézmények gazdag történeti anyagot kínáltak, amelyet Zweig életrajzi terveihez felhasználhatott. Az angliai korszakot ezért hibás volna kizárólag a politikai menekülés történeteként megírni. Az író továbbra is alkotott, jelentős művek tervén dolgozott, és nemzetközi kiadóival egyeztetett. A történelmi személyiségek közül különösen azok érdekelték, akik saját koruk válságaiban nehéz döntésekkel szembesültek. A kutatás rendje néha a mindennapi élet bizonytalanságát is ellensúlyozta.

London kulturális közege új kapcsolatokat tett lehetővé, de Zweig előző évtizedekben kialakult tekintélye másképpen működött itt, mint a német nyelvű világban. Művei fordításban jelenhettek meg, és ezek sikere a kiadói döntésektől, valamint a fordítások minőségétől is függött. Az eredeti német szöveg árnyalatai nem minden esetben jutottak el változatlan erővel az olvasókhoz, s a brit irodalmi közeg saját értékítéletei szerint fogadta az író. A nemzetközi

népszerűség tehát nem jelentette automatikusan, hogy minden országban ugyanazt a helyet foglalja el az irodalmi életben.

A személyes élet átalakulása is folytatódott. Lotte Altmann munkatársként, majd élettársként egyre meghatározóbb szerepet kapott, miközben Friderikével a kapcsolat nem szakadt meg egyszerűen. Az elválás és az új kapcsolat történetét a levelezés különböző nézőpontjai alapján kell feltárni, mert egyetlen szereplő emlékezése sem lehet teljesen független saját érzelmi érdekeitől. Friderike sokáig a közös múlt, az irodalmi kapcsolatok és a gyakorlati ügyintézés fontos szereplője maradt. Lotte viszont a mindennapi munka, a kéziratok és a következő évekbeli utazások meghatározó társa lett. Mindkét nő története önálló figyelmet érdemel, nem csupán az író életrajzának mellékszálaként.

A londoni években mind élesebben jelentkezett az a kérdés is, hogyan viszonyuljon az író a németországi eseményekhez. A nyíltan politizáló emigránsok számára a kulturális tartózkodás elégtelen válasznak tűnt, Zweig viszont attól tartott, hogy a napi propaganda háborújába belépve elveszíti írói munkájának tágabb európai jelentését. Nem volt közömbös az üldözöttek sorsa iránt; barátain és ismerősein sok esetben igyekezett segíteni. A

magánsegítség és a nyilvános állásfoglalás között mégis nagy különbség volt. Az egyik emberi kapcsolatokon át működött, a másik politikai kockázatot és egyértelmű állítást kívánt.

A brit élethez fűződő viszonya így alapvetően kettős maradt. Hálás lehetett a személyes szabadságért, amelyet a kontinens jelentős részén már megtagadtak a származása miatt, de nem tudta teljesen elengedni a korábbi közép-európai világhoz való kötődését. Az emigráns tapasztalata gyakran nem egy új haza megtalálásáról, hanem az otthon fogalmának tartós átalakulásáról szól. Zweig esetében az európaiság valaha gazdag kapcsolathálót jelentett; most egyre inkább veszteségtudattá változott. A világpolgár, aki korábban szabadon választotta meg útjait, a későbbi években azt tapasztalta, hogy a határok, okmányok és állami döntések egyre nagyobb hatalmat gyakorolnak az élete fölött.

A londoni korszakot a történetünkben ezért nem lezárásként, hanem átmenetként kell látnunk. Zweig tovább dolgozott, új történelmi témákat keresett, és reménykedett abban, hogy Európa politikai rendje még rendezhető. Ugyanakkor az idő múlásával világossá vált, hogy a korábbi kulturális világba való egyszerű

visszatérés nem lehetséges. Az 1938-as Anschluss majd végleg megváltoztatja osztrák hazájának helyzetét, és az 1939-es háború további menekülésre készíteti. Ezek az események már a következő kötetegység középpontjába tartoznak, de előzményeik az angliai évek bizonytalanságában világosan érzékelhetők.

33. Történelmi alakok, személyes számvetés

Zweig a harmincas években sem hagyott fel azzal a meggyőződésével, hogy a történelem nagy személyiségeinek döntéseiből saját korára vonatkozó tanulságok vonhatók le. Az életrajz nála a múlt sorsainak felelevenítését és az emberi lélektani helyzetek megértését egyesítette. A műfaj különösen alkalmas volt arra, hogy a szerző közvetlen politikai kijelentések nélkül is állást foglaljon a hatalom, a lelkiismeret és az egyéni szabadság kérdéseiben. Az olvasó a szereplő történetében saját dilemmáira ismerhetett, miközben a mű megtartotta a történelmi távolság látszatát. Ezt a kettősséget Zweig tudatosan használta, és ez lett életművének egyik legjellemzőbb elbeszélői eljárása.

A Mária Stuart-életrajzban az uralkodói hatalom és a személyes szenvedély viszonyát vizsgálta. A két királynő, Mária és Erzsébet konfliktusa nagy lehetőséget kínált számára arra, hogy a politikai kényszerek mellett az egyéni indulatok és félelmek jelentőségét is megmutassa. A történelmi eseményeket drámai csomópontok köré rendezte, s a szereplők egy-egy döntése olykor egész sorsukat meghatározó pillanatként jelent meg. A

megoldás olvasmányosságát nehéz vitatni, de a történelmi kutatás számára kérdéses, mennyiben alakíthatók a politikai döntések kizárólag személyiségjegyekből. Az uralkodók környezetében intézmények, tanácsadók, vallási csoportok és dinasztikus érdekek működtek, amelyeket egy lélektani életrajz csak korlátozottan mutathat be.

A történelmi nőalakok iránti érdeklődés nem új jelenség volt Zweig pályáján. A korábbi Marie Antoinette-könyv is azt vizsgálta, hogyan alakít át egy embert a ránehezedő történelmi szerep. A harmincas években e módszer hangsúlyai megváltoztak, mert a hatalom és a kiszolgáltatottság problémája személyesen is közelebb került az íróhoz. A történelmi szereplők sorsa egyre inkább a döntési szabadság határait példázta. Zweig ezzel olyan erkölcsi kérdéseket tett hozzáférhetővé, amelyek a diktatúrák és az emigráció korában különösen időszerűvé váltak.

A műveket azonban a korabeli nemi szerepekről alkotott elképzelések is befolyásolták. Zweig nőalakjai olykor erősen érzelmi, szenvedélyes jellemként jelennek meg, miközben politikai helyzetük szerkezeti feltételei háttérbe szorulhatnak. Ez nem jelenti azt, hogy a lélektani elemzés értéktelen lenne, inkább arra

figyelmeztet, hogy a szerző történelmi képét saját társadalmi tapasztalata alakította. Egy modern életrajzi kötetnek mindkét szempontot meg kell őriznie: megmutatni Zweig történetmondói erejét és közben feltárni azokat a pontokat, ahol a mai történettudomány más kérdéseket tesz fel.

A harmincas években a történelmi művek piacának átalakulása is jelentős volt. A náciizmus politikája ellehetetlenítette Zweig korábbi németországi jelenlétét, ezért művei megjelentetése és terjesztése új kiadói együttműködésekért kívánt. Az emigráns könyvkiadás nem csak gazdasági vállalkozás volt, hanem az üldözött nyelvi és kulturális közösségek fenntartásának eszköze. A külföldi német kiadók olyan olvasókat kerestek, akik a diktatúra országain kívül vagy azokon belül próbáltak hozzájutni a betiltott szerzőkhöz. Egy sikeres író számára ez gyakorlati és erkölcsi felelősséget is teremtett, mert a könyvek mögött szerkesztők, fordítók, terjesztők és más, kiszolgáltatott helyzetben lévő munkatársak álltak.

Zweig ugyanakkor nem akarta teljesen elfogadni az emigráns író politikai szerepét. Továbbra is abban hitt, hogy könyveit lehetőleg hosszabb időre érvényes kulturális munkaként kell megalkotnia. Ez a célkitűzés komoly önfegyelmet követelt, és időnként a személyes

helyzetével is ellentmondásba került. Amikor a közvetlen veszély növekedett, a történelmi távolság megőrzése egyes kortársai szemében menekülésnek látszott. Mások éppen azt tartották értéknek, hogy művei nem olvadtak bele a napi politikai publicisztikába. A vita ma is nyitott, mert az író erkölcsi felelősségét és az irodalom autonómiáját eltérő módon lehet hangsúlyozni.

A források gondos összevetése különösen fontos a későbbi visszaemlékezések miatt. Zweig A tegnap világa című könyvében saját életét egy elveszett európai civilizáció történeteként szerkesztette meg, ami világos és megrendítő elbeszélést eredményezett. A személyes kapcsolatok és az intézményi konfliktusok azonban az emlékezésben gyakran jelképes jelentést kaptak. A korabeli levelek, kiadói dokumentumok és más életrajzok ezért szükségesek annak megértéséhez, hogy egy-egy döntés milyen lehetőségek között született. A múlt későbbi elrendezése az írói teljesítmény része, de a történeti rekonstrukció nem állhat meg az emlékirat megfogalmazásainál.

A harmincas évek közepére Zweig életében több folyamat találkozott. Írói módszere kiteljesedett, nemzetközi tekintélye megmaradt, de eredeti kulturális közege súlyosan sérült. Magánéletében új kapcsolat,

mindennapjaiban új város, munkájában új kiadói feltételek jelentek meg. A korábbi világpolgári önbizalom egyre gyakrabban került szembe az állami kizárás tapasztalatával. Az 1938 utáni események ezt a feszültséget már nemcsak az író alkotásaira, hanem az egész életére kiterjesztették. A következő szakaszban a személyes és a történelmi veszteség többé nem választható el egymástól.

A korabeli európai közéletből az is kitűnik, hogy az emigráció fogalma a harmincas évek során új tartalommal telt meg. A korábban önkéntes tanulmányútnak vagy hosszabb külföldi tartózkodásnak tekinthető utazás fokozatosan politikai meneküléssé változott. Zweig mozgástere egy ideig tágabb maradt sok pályatársánál, de e kiváltság nem csökkentette a bizonytalanságot. Ellenkezőleg: a viszonylagos választási szabadság olykor elnyújtotta a döntést, és lehetővé tette, hogy az író sokáig ideiglenes állapotnak tekintse azt, amiből már nem volt visszaút. A későbbi életút tragikuma tehát részben az átmenet hosszú, felismerésekkel és önáltatásokkal teli időszakában gyökerezett.

A történet megírásakor különösen ügyelni kell arra, hogy az első világháború előtti Bécsset, a húszas évek Salzburgját és a harmincas évek Londonját ne

ugyanannak az elveszett világnak három változataként mutassuk be. Mindegyik városnak más volt a politikai szerkezete, társadalmi tagoltsága és kulturális intézményrendszere. Zweig saját emlékezete hajlamos volt ezeket a különbségeket a biztonság és a fenyegetettség nagy történetébe rendezni. Éppen ezért a személyes tapasztalat mellett helyet kell kapnia a társadalomtörténeti háttérnek is: annak, miként éltek a kevésbé tehetős lakosok, hogyan változtak a munka és a megélhetés feltételei, és mennyit ért a gyakorlatban a szabad mozgás joga. A szerző életének egyedisége így jobban kirajzolódik, nem pedig eltűnik a történelmi általánosításban.

34. Az ország, amely eltűnt a térképről

Az 1938. márciusi Anschluss Stefan Zweig számára nem az első, hanem a visszavonhatatlanná váló veszteség volt. A salzburgi házat évekkel korábban elhagyta, Angliában próbált új életet kezdeni, s közben megőrzött valamennyit abból a hitből, hogy a személyes emigráció és a haza politikai sorsa két különböző történet maradhat. Ausztria német bekebelezése megmutatta ennek a különválasztásnak a lehetetlenségét. Az ország, amelynek útlevelét használta, megszűnt önálló állam lenni, s a politikai fordulat a származás, az állampolgárság és a kulturális önazonosság kérdéseit egyszerre változtatta meg. Zweig számára az emigráció ekkor már nem egy nehéz életforma választását, hanem egy elveszett közeg következményeinek elviselését jelentette.

Az osztrák függetlenség felszámolását megelőző évek története nem írható le pusztán az erősebb szomszéd nyomásgyakorlásaként. Az osztrák társadalomban jelentős támogatói voltak a nemzetiszocializmusnak, miközben a Dollfuss, majd a Schuschnigg vezette tekintélyelvű rendszer korábban maga is felszámolta a

demokratikus intézmények nagy részét. A német beavatkozás erőszakos jellege, az osztrák nácik szerepe és a lakosság különböző csoportjainak reakciói egyszerre tartoznak a történethez. A márciusban Bécs utcáin tapasztalt lelkes tömeg és az üldözöttekre hamarosan rázúduló erőszak ugyanannak a fordulatnak egymást kizárni nem képes képei. Zweig visszaemlékezése érthetően az utóbbi jelentőségét emelte ki, a történészek azonban az esemény társadalmi összetettségét is szem előtt kell tartania.

Az Anschluss következményei a zsidó családokat különösen gyorsan érintették. Megkezdődött a nyilvános megalázás, a kisajátítások és a kiszorítások folyamata, miközben az állami apparátus egyre rendszeresebben építette ki a jogfosztás eszközeit. Zweig Angliából figyelhette, ahogyan a bécsi kultúra egykori központjai az üldözés tereivé válnak. Saját sorsát a korabeli osztrák zsidóság egészének helyzetével azonban nem szabad azonosítani. A világszerte ismert, anyagilag még viszonylag biztos helyzetű, nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező írónak több menekülési lehetősége volt, mint azoknak, akiket pénzhiány, vízumkorlátozások, családi kötelezettségek vagy a befogadó országok elutasítása tartott fogva. Ennek a különbségnek a tudatosítása nem

csökkenti Zweig szenvedésének jelentőségét, hanem történelmi helyére teszi azt.

Az állampolgárság elvesztése jelképesen is fontos fordulatot jelentett. A Habsburg Monarchia felbomlását Zweig már 1918-ban átélte, de azután legalább fennmaradt valamiféle új osztrák állami keret. Most a származási ország végérvényesnek látszó eltűnésével szembesült. Az egykori világpolgár, aki a határok átjárhatóságát természetes értéknek tekintette, egyre erősebben függött a hivataloktól és okmányoktól. A rendőri engedélyek, az útlevelek lejáratára és a tartózkodási szabályok olyan kérdésekké váltak, amelyek korábban legfeljebb utazásszervezési kellemetlenséget jelentettek számára. Az emigráns lét egyik megrázó tapasztalata éppen az, hogy a szabadság hétköznapi feltételei láthatóvá válnak, amikor megszűnnek magától értetődők lenni.

Angliában Zweig már korábban eltávolodott a salzburgi életforma alapjaitól. Ez az eltávolodás nem jelentett teljes szakítást az osztrák szellemi világgal, amelynek nyelvi és személyes kötelékeit tovább hordozta. A német maradt alkotó nyelve, barátai és kiadói kapcsolatai pedig továbbra is a német nyelvű Európához kötötték. A politikai üldözés ezért olyan különös helyzetet

teremtett, amelyben az ember a nyelvét magával vihetette, a nyelv közösségéhez való természetes hozzáférést viszont elveszíthette. A könyvek tovább élhettek idegen országokban, ám németországi olvasóikhoz egyre nehezebben juthattak el. A művek és a szerző közötti viszonyt ez a szétszakadás mélyen megváltoztatta.

Az emigráció irodalomtörténetét gyakran a világhírű alkotók veszteségeinek történeteként mondják el. Zweig kétségkívül ennek az emlékezetnek fontos alakja, de körülötte fordítók, kiadói munkatársak, szerkesztők, színészek és tanárok ezrei kerültek hasonló bizonytalanságba. A német kultúra külföldre kényszerített intézményei nem követték egyszerűen a régi nemzeti kereteket. Új kiadók létesültek, új lapok születtek, és az emigráns közösségekben gyakran élénk politikai viták folytak a németországi rendszer elleni fellépésről. Zweig a szellemi függetlenség megtartását tekintette egyik legfontosabb feladatának, de barátai és bírálói közül sokan a nyilvános antifasiszta cselekvés sürgősségét hangsúlyozták. A választások különbsége egész sor olyan kapcsolatot tett próbára, amelyet az író korábban maradandónak hitt.

Az 1938-as év ugyanakkor Zweig munkájában is fordulópont volt. Történelmi érdeklődése egyre

erősebben fordult azok felé a szereplők felé, akiknek személyes döntéseit nagyobb politikai erők korlátozták. Az új művekben tovább élt az a lélektani érzékenység, amelyet elbeszélései révén sokan ismertek, de a történelmi háttér most már az alkotó saját létfeltételeit is alakította. A szabad választás és a külső kényszer viszonya nem pusztán irodalmi motívum maradt. A határok, a nyelv és az állampolgárság kérdéseiben mindennapi tapasztalattá vált, hogy az ember sorsát mások döntései határozzák meg.

Az Anschluss után Zweig számára az Európából való kiszorulás folyamata felgyorsult, bár fizikai értelemben még hosszú ideig a kontinenshez közel élt. Anglia menedéket jelentett, de nem pótolta az elveszett bécsi és salzburgi környezetet. A remény, hogy a náciizmus egyszer majd visszaszorul, együtt élt azzal a felismeréssel, hogy az eltűnt történelmi világ még egy kedvező politikai fordulat esetén sem állítható helyre eredeti formájában. A veszteségnek ez a kettős természete később A tegnap világa megszületésében is döntő lesz.

35. London és Bath: otthon nélkül, angol földön

Zweig angliai éveit könnyű volna egyetlen hosszú száműzetésként kezelni, pedig mindennapjai folyton változó feltételek között teltek. London először munkára alkalmas menedéknek látszott, amelynek könyvtárai, kiadói és nemzetközi kapcsolatai jelentős lehetőségeket kínáltak. A város hatalmas mérete és a személyes kötődések viszonylagos hiánya ugyanakkor fokozta idegenségérzetét. Salzburgban saját házának és kiterjedt vendégkörének központjában állt; Londonban gyakran egyike volt azoknak a külföldi íróknak, akiknek megélhetése, szellemi jelenléte és személyes mozgástere a befogadó társadalom intézményeitől függött. A híres név megnyitott ajtókat, de nem teremtette meg magától azt a bensőségességet, amelyből az alkotói élet korábbi ritmusa táplálkozott.

Anglia a harmincas években sokféle emigráns és menekült érkezésének helyszíne lett. Az egyes csoportok jogi helyzete, anyagi erőforrásai és fogadtatása azonban eltérő volt. A brit közvéleményben a diktatúrák elől menekülők iránti együttérzés és a bevándorlással kapcsolatos korlátozó reflexek egyszerre jelentkeztek.

Zweig viszonylagos anyagi biztonsága jelentős könnyebbséget adott, de ettől még nem vált természetessé az új élet. Az írói munka feltételeit újra meg kellett teremteni, az ügyeket idegen nyelvű hivatalokban kellett intézni, és az utazásokhoz szükséges papírok is egyre összetettebbé váltak. Mindaz, ami egy világjáró szerzőnek korábban a szabadság élményét adta, most a bizonytalanság emlékeztetőjévé változott.

A londoni évek személyes története elválaszthatatlan Lotte Altmann szerepétől. Az ifjú nő előbb Zweig munkatársaként kapcsolódott az író életéhez, majd társa lett; kapcsolatuk fokozatosan új háztartás és új érzelmi közösség alapjává vált. Friderikével való korábbi házasságának felbomlását nem lenne helyes sem romantikus felszabadulásként, sem kizárólag erkölcsi mulasztásként leírni. A korabeli levelek a közös múlt, a családi felelősség és a különválás gyakorlati nehézségeinek sokkal ellentmondásosabb történetét mutatják. Friderike éveken át részt vállalt Zweig életének megszervezésében, irodalmi kapcsolatainak ápolásában és mindennapjainak fenntartásában. A házasság megszűnése után sem tűnt el a levelezéséből és gondolkodásából.

Lotte személyiségének és szerepének megítélését gyakran eltorzította a Zweig körül kialakult utólagos legendaképzés. A fiatalabb második feleség alakja sok elbeszélésben a híres író utolsó éveinek kísérőjeként jelenik meg, pedig saját élettörténete, családi helyzete és testi sérülékenysége is figyelmet érdemel. Az asztmával és más egészségi nehézségekkel küzdő nő számára az állandó helyváltogatás és a háborús bizonytalanság különösen megterhelő lehetett. A házasság mindennapi valóságát a későbbi tragikus vég felől visszafelé olvasva könnyen elveszítjük szem elől: két ember próbált működő életet kialakítani úgy, hogy a körülöttük lévő világ szűkülő lehetőségeket kínált.

A pár Bath városában is élt, amelynek léptéke, építészeti arculata és viszonylagos nyugalma másféle környezetet jelentett, mint London. Zweig számára a kisebb város kedvezőbb munkaritmust kínálhatott, de az elcsendesedés nem jelentett politikai menekülést. Az 1938-1939-es események egyre közelebb vitték Európát a háborúhoz. A müncheni egyezmény után a béke megőrzésének reménye egy időre megerősödött egyes nyugati társadalmakban, a német terjeszkedés folytatódása azonban egyre nyilvánvalóbbá tette a kompromisszum határait. Zweig számára ez különösen

keserű tapasztalat volt, mert korábban a nemzetek közötti megértés morális erejében bízott. A korszak eseményei azt mutatták, hogy a kulturális rokonszenvnek nincs közvetlen eszköze a katonai fenyegetés megállítására.

A brit életbe való beilleszkedésnek kulturális nehézségei is voltak. Zweig jól ismerte az európai nagyvárosokat, és sok nyelven tudott kapcsolatokat építeni, ám alkotói énje továbbra is a német prózához kötődött. Angol fordításai szélesebb közönség számára tették hozzáférhetővé műveit, de a fordítás nem azonos a szerző és az olvasó közvetlen nyelvi kapcsolatával. A próza ritmusa, a történelmi utalások és a finom társadalmi árnyalatok új kulturális közegben másként működhettek. A szerző ezért egyszerre élvezhette nemzetközi hírnevét és szenvedhette el az anyanyelvi olvasóközönségtől való elszakadást. A kettősség korábbi világpolgári eszményeire is más megvilágítást vetett.

Az emigrációs években nem csupán a nyilvánosság előtti szerepét kellett újragondolnia. Az író életének belső rendje is átalakult: a gyűjtött kéziratok, ritka dokumentumok, levelek és művészeti emlékek korábban a salzburgi otthonhoz tartoztak. A tárgyi gyűjtemény széthullása a kulturális emlékezet személyes formájának

elvesztését jelentette. Zweig számára az autográfok nem pusztán értékes tárgyak voltak; a nagy alkotók munkájának pillanatait őrző dokumentumok, amelyek egyetlen kézírásban összekapcsolták a múltat és a jelent. Amikor a gyűjteményhez való viszonya megváltozott, azzal saját európai kulturális folytonosságának egyik kézzelfogható biztosítóka is megrendült.

London és Bath története egyúttal a brit menedék lehetőségeinek és korlátainak története. A szabadabb politikai légkör értékét Zweig felismerte, a befogadó országot mégsem tudta régi hazájának egyszerű pótlékaként tekinteni. A korábbi Bécs sem volt olyan harmonikus, ahogyan emlékeiben olykor megjelent, és a brit társadalomnak is megvoltak saját konfliktusai, osztálykorlátai és idegenekkel szembeni előítéletei. Az összehasonlításból ezért nem az következik, hogy az egyik ország a szabadság, a másik annak elvesztése volt. Inkább az, hogy az egyéni biztonság intézményei és a kulturális otthonosság tapasztalata különböző módon szerveződnek, és nem mindig esnek egybe.

Az 1939-es háború kitörése végül Anglia helyzetét is új értelemmel ruházta fel. Ami korábban az európai katasztrófa peremének tűnhetett, immár hadviselő ország lett, amely maga is támadástól tartott. Zweig

menedékének helye ezzel új bizonytalanság forrásává vált. A következő időszakban útlevelek, állampolgársági ügyek, tengeri utak és újabb kontinensek jelennek meg életének történetében. A külső mozgás egyre nagyobb távolságokat fog át, miközben az otthon élménye tovább zsugorodik.

36. Az utolsó nagy regény és a választás erkölcsé

Az emigráció idején keletkezett Zweig egyik legfontosabb prózai műve, a *Türelmetlen szív*. Az 1939-ben megjelent regény már címével is erkölcsi problémát állít az olvasó elé. A részvét és a valódi felelősség közötti határ, a segítő szándék és az önmagunkról alkotott kedvező kép fenntartása közötti különbség foglalkoztatja. A regény katonatiszt hőse egy sérülékeny fiatal nő iránt érzett sajnálatból olyan viselkedésbe sodródik, amelynek következményeit nem képes vállalni. Zweig itt különös figyelemmel követi, hogyan válhat a jóindulatú gesztus erkölcsi kitérés eszközévé, amikor a cselekvő elsősorban saját kellemetlen érzéseitől kíván megszabadulni.

A mű elbeszélői szerkezete a múlt elmondásának felelősségére is kérdez. A háborús korszak felől felidézett történetben a szereplő egykori döntéseit egy későbbi, súlyosabb tapasztalat méri újra. Az emlékezés itt sem ártatlan adatközlés, hanem az önmegértés és az önigazolás terepe. Ez a módszer rokonítható Zweig későbbi memoárjával, bár a két mű műfaji célja eltér. A regényben az elhallgatások és a késleltetett felismerések

a cselekmény belső feszültségét erősítik; az önéletrajzban egy korszak megértésének feladatát szolgálják. Mindkét esetben különös jelentősége van annak, amit az elbeszélő már tud, de egykori önmaga még nem láthatott.

A Türelmetlen szív társadalmi tere a Monarchia késői világa. Katonai hierarchia, társasági szokások, udvariassági szabályok és osztálykülönbségek határozzák meg a szereplők mozgásterét. Zweig nem elsősorban a politika intézményeit írja le, hanem a személyes érintkezés szabályait: mit kell mondania egy tisztnek, mit várnak tőle a vendéglátói, és miként nehezedik rá a becsület korabeli értelmezése. A regény ebből a szempontból társadalomtörténeti érzékenységgel olvasható. A Monarchia világa itt egyáltalán nem kizárólag biztonságos és békés közeg; a társadalmi kötöttségek kíméletlenül befolyásolják az emberi sorsokat.

A regény lélektani szerkezetében jelentős szerepet kap a szégyen és az együttérzés közötti kapcsolat. A főhős gyakran nem azért cselekszik, mert felismeri a másik ember szükségleteit, hanem azért, mert nem képes elviselni saját helyzetének erkölcsi kényelmetlenségét. A sajnálat így könnyen a döntés elodázásává válik. Zweig

nem tagadja a részvét értékét, de különbséget tesz annak pillanatnyi, önmagát megnyugtató és tartós, felelősséget vállaló formái között. A mű központi dilemmája ezért politikai eseményektől függetlenül is érvényes, ugyanakkor a megjelenés idején különösen kemény fényt vethetett a cselekvés és a passzivitás kérdésére.

Óvakodni kell attól, hogy a regényt Zweig politikai magatartásának közvetlen allegóriájaként kezeljük. A művészi alkotás nem azonos az önéletrajzi vallomással, és a szereplők hibáiból nem lehet mechanikusan következtetni szerzőjük saját döntéseire. Annyi azonban megállapítható, hogy a cselekvéstől való félelem, az erkölcsi felelősség és az emberi együttérzés természete hosszú ideje foglalkoztatta Zweiget. Hasonló kérdéseket vizsgált korábbi elbeszéléseiben is, amelyekben a szereplők sorsa sokszor egyetlen kihagyott vagy késve meghozott döntéstől függ. A Türelmetlen szív tágabb társadalmi térben és nagyobb lélektani részletességgel bontja ki ezt a problémát.

A mű 1939-es megjelenése a szerző irodalmi helyzetére is rámutat. A világháború küszöbén az emigráns író továbbra is képes volt jelentős, önálló szépirodalmi munkára, miközben életének szervezése egyre több energiát emésztett fel. A teremtmény munka tehát

nem szakadt meg a száműzetéssel. Ugyanakkor megváltozott az a közönség, amelyhez a szerző elsődlegesen fordulhatott, és megváltoztak a kiadás feltételei is. A német nyelvű irodalom többé nem egyetlen nagy könyvpiac logikája szerint működött, hanem politikai határok, cenzúra és emigráns kiadók között széttagolódva.

A Türelmetlen szív címében szereplő türelmetlenség nem feltétlenül hangos, indulatos tulajdonság. A regény inkább azt mutatja meg, milyen veszélyes, ha az ember nem tudja végigélni egy erkölcsi konfliktus nehézségeit, és mielőbbi feloldást keres. Ez a lélektani felismerés Zweig utolsó műveinek egyik fontos összekötő eleme. A történelmi nyomás alatt az ember könnyebben vágyik egyértelmű döntésre és azonnali szabadulásra, miközben a valódi felelősség gyakran tartós bizonytalanság elviselését kívánja. Az író művészi teljesítménye éppen abban mutatkozik meg, hogy az erkölcsi helyzetet nem egyszerű tanulsággá rövidíti, hanem ellentmondásait is láthatóvá teszi.

A regény helye Zweig életművében azért is különleges, mert a terjedelmesebb prózai forma más elbeszélői ritmust kívánt tőle, mint korábbi novellái. Az író itt hosszabb időn át engedi kibontakozni a

félreértéseket és a hallgatások következményeit. A jelenetek nem pusztán a végkifejlet felé haladnak, hanem lassan alakítják az olvasó erkölcsi ítéletét. Ezzel az eljárással az együttérzés tárgyát is megváltoztatja: az olvasó egyetlen szereplővel való azonosulás helyett több, részben egymásnak ellentmondó igazsággal szembesül. A késői Zweig egyik legnagyobb teljesítménye ez a feszültségeket megőrző elbeszélésmód.

37. A háború és az utolsó átkelés Európán

1939 szeptemberében a német támadás Lengyelország ellen megindította azt a háborút, amelynek lehetőségét Zweig hosszú ideje rettegte. Anglia belépése a konfliktusba alapjaiban változtatta meg a menedékhely korábbi értelmét. A brit társadalom a mozgósítás, a katonai készülődés és a biztonsági intézkedések világába lépett, az országban élő külföldiek jogi helyzete pedig különösen összetetté vált. Az üldözés elől érkező német és osztrák menekültek közül sokan hirtelen egy hadban álló állam korábbi ellenséges országának állampolgáraiként kerültek nyilvántartásba. A kategóriák gyakran éppen azt a különbséget nem fejezték ki, amely személyes történetükben a legfontosabb volt: hogy az emberek a diktatúra ellenfeleiként vagy áldozataiként hagyták el hazájukat.

Zweig brit honosításának történetét ezért az emigrációs adminisztráció tágabb összefüggésében kell vizsgálni. A brit állampolgárság megszerzése 1940-ben jogi biztonságot adott neki és Lotténak, ugyanakkor nem szüntette meg a politikai bizonytalanságot. A német hadsereg sikerei, a nyugat-európai front összeomlása és

a brit szigeteket fenyegető légiháború mind növelték a menekülés kényszerét. Az útlevel jogi oltalma és a tényleges otthonosság nem ugyanazt jelenti. Aki egy ország állampolgárává válik, attól még megélheti, hogy élete korábbi kulturális világa végérvényesen elveszett.

A német hadjárat 1940 tavaszán és nyarán az európai államrend újabb összeomlásához vezetett. Dánia és Norvégia megszállása, majd Hollandia, Belgium és Franciaország legyőzése megmutatta, milyen gyorsan változhat át a kontinens politikai térképe. Zweig személyes kapcsolatai sokfelé vezettek ezekbe az országokba, és a hírek nem távoli hadijelentésekként érkeztek hozzá. Egykori látogatások helyszínei, barátok otthonai és kulturális intézmények kerültek idegen katonai uralom alá. Ez a tapasztalat különösen súlyos volt számára, mert európai identitását a városok közötti szabad utazás és a nemzeti határok fölötti barátságok tették kézzelfoghatóvá.

A menekülés gyakorlati kérdései ekkor már a tengerentúl felé fordították figyelmét. Az Egyesült Államok számos európai emigráns számára jelentett lehetőséget, de bevándorlási szabályai, a kvóták és az adminisztratív eljárások korántsem engedtek mindenkinek könnyen be. A híres személyek előnyt élvezhettek a

kapcsolataik révén, a legtöbb üldözött számára azonban hosszadalmas és bizonytalan volt a befogadás. Zweig ebben a helyzetben is megtapasztalta a saját kiváltságainak kettősségét. Irodalmi neve segítségével az átlagos menekülnél könnyebben szervezhetett utazást, miközben egyéni biztonsága sem szüntette meg mások sorsa miatti kétségbeesését.

A nyugati civilizáció politikai kudarca Zweig szemében már nem csupán a diktatúrák terjeszkedése volt. A demokratikus államok korábbi tétovázása, az antiszemitizmus európai elterjedtsége és a menekültek befogadásának korlátai együtt azt az érzést erősítették benne, hogy a humanista értékeknek nincs kellően szilárd intézményi védelmük. Ez a következtetés részben személyes tapasztalatokon alapult, részben az események általánosításából született. Történeti elemzésben külön kell választanunk az egyes kormányok konkrét döntéseit és Zweignek azt a benyomását, hogy a civilizáció egésze mondott csődöt. Az utóbbi a visszaemlékezés kulcsa, de nem helyettesíti a politikai cselekvők felelősségének pontos vizsgálatát.

A korszak a kommunikációt is különös helyzetbe hozta. A levelek nehezebben jutottak el címzettjeikhez, az átkeléseket veszélyessé tette a tengeralattjáró-háború,

a hírek pedig sokszor késve vagy hiányosan érkeztek. Az ember, aki évtizedeken át utazások és levelezések révén építette fel saját európai hálózatát, most a hálózat szétesését figyelte. A barátok túléléséről, lakhelyéről vagy fogva tartásáról szóló bizonytalan tudósítások fokozatosan eltávolították a mindennapi élettől. A háborús emigráció egyik legsúlyosabb lelki terhe ez a távoli tehetetlenség volt: az érintettek információkat kerestek, ajánlóleveleket írtak, kapcsolatokat mozgósítottak, de nem tudhatták, kinek sikerül valóban segíteniük.

Zweig eközben tovább dolgozott. Műveit újra kiadták és fordították, s egyes történelmi témákhoz továbbra is erős alkotói érdeklődés fűzte. Külső szemlélő számára mindez a szellemi ellenálló képesség bizonyítékának látszhatott. A munkavégzés azonban nem jelenti szükségszerűen a jövőbe vetett bizalmat. Egy író alkothat fegyelmezetten akkor is, amikor magánéletében a történelmi környezet egyre elviselhetetlenebbnek tűnik. Az alkotás belső rendje pillanatnyi menedék lehet, de nem mindig képes hosszú távon ellensúlyozni a környezetből érkező fenyegetést és veszteséget.

Az 1940-es tengerentúli utazás ezért új életlehetőség keresése is volt, nem pusztán előadókörút vagy kulturális

kíváncsiság. Az Atlanti-óceán átlépése korábban a világhoz való közeledés élményét jelenthette számára; most Európától való további eltávolodást. A távolság nem a régi kapcsolatok megszüntetésére irányult, inkább azok elvesztésének fájdalmát próbálta elviselhetővé tenni. A következő két év ennek a törekvésnek a lehetőségeit és határait mutatta meg.

38. Amerika: sikeres író, bizonytalan menekült

Az Egyesült Államokban Zweig neve ismert volt az irodalom iránt érdeklődő közönség körében. Könyvei angol fordításban jelentek meg, korábbi kapcsolatai segítették a tájékozódást, és a tengerentúli kiadói világ lehetőséget adott arra, hogy a németországi kirekesztés ellenére is jelen maradjon a nemzetközi irodalmi életben. Mégis egyre erősebben érzékelte, hogy a személyes hírnév és a menekültlét között nem létezik egyszerű feloldás. A sikert ünneplő olvasó nem feltétlenül láthatta azokat a veszteségeket, amelyek a szerző mindennapjait meghatározták. A könyv lehetett bestseller, miközben az író nem tudta, hol talál majd állandó otthont.

Az amerikai emigráció társadalma sokféle szereplőből állt. Voltak közöttük politikai aktivisták, egyetemi professzorok, újságírók, zenészek, filmesek és olyan menekültek, akiknek korábbi foglalkozását az új országban alig ismerték el. A német nyelvű emigránsok saját intézményeket, vitafórumokat és segélyhálózatokat próbáltak kialakítani. A csoportokat összekötötte az üldözés tapasztalata, de megosztották a politikai nézetek és a háború utáni Németországra vonatkozó

elképzelések. Zweig ebben a közegben is fenntartotta távolságát a határozott pártpolitikai állásfoglalásoktól. Ez egyes barátai szemében erkölcsi következetességnek, másokéban a történelmi pillanathoz mértelen elégtelen magatartásnak látszott.

Az Egyesült Államok társadalmi és kulturális tapasztalata azonban nem merült ki az emigráns közegben. A modern városok, a gyors technikai fejlődés, a könyvkiadás piaci dinamizmusa és a sokféle eredetű lakosság képe összeesengett Zweig régi világpolgári eszményeinek egy részével. Ugyanakkor az amerikai társadalomnak megvoltak a maga faji és osztályellentétei, s az európai kultúrához való viszonya sem felelt meg annak az egységes képnek, amelyet Zweig saját kontinenséről őrzött. A befogadó ország valóságának árnyalatai fontosak ahhoz, hogy a szerző tengerentúli útját ne csupán az európai összeomlás ellenpontjaként értelmezzük.

Az író nemzedéki helyzete különösen nehezzé tette a teljes újrakezdést. Hatvanadik életéhez közeledve kellett volna új lakóhelyet, mindennapi társaságot és kulturális önazonosságot kialakítania egy olyan világban, ahol már nem a régi pályakezdő energiák álltak rendelkezésére. A korábbi utazások során éppen azt

élvezte, hogy ideiglenes vendég lehetett különböző országokban. Most a vendéglét kényszerré változott, és az átmeneti tartózkodás többé nem vezetett haza. Ez a változás segít megérteni, miért nem jelentett számára elegendő megoldást a tengerentúli jól fogadott könyvek és előadások ténye.

Az Európából érkező hírek folyamatosan befolyásolták lelkiállapotát. A német uralom alá került országokban élő ismerősök helyzete, a zsidóüldözés fokozódása, a hadjáratok és a bombázások mind azt a benyomást keltették benne, hogy történelmi világának utolsó tartóoszlopai is elpusztulnak. Ugyanakkor a háború lefolyása korántsem volt eldöntött. A német katonai sikerek mögött már 1940–1941-ben is súlyos stratégiai és gazdasági korlátok húzódtak, amelyeket a kortárs megfigyelő nehezebben láthatott. Zweig a napi híreket saját életútjának hosszú veszteségtörténetébe rendezte, ezért a kedvezőtlen fejlemények különösen erős bizonyító erőt kaptak számára.

A tengerentúli irodalmi világ másféle írói szerepet is kínált. A nemzetközileg ismert emigráns szerző a közönség előtt szimbolizálhatta az üldözött Európa kulturális értékeit. Az ilyen szerep egyszerre jelentett megbecsülést és terhet. A hallgatóság személyes

vallomást, politikai helyzetértékelést és a kontinens jövőjére vonatkozó útmutatást várt, miközben Zweig továbbra is leginkább a könyvek közvetítő erejében hitt. A közönség új kérdései és a szerző régebbi eszményei között egyre nagyobb távolság keletkezett. A humanizmus hirdetése szükséges erkölcsi álláspont maradt, de nem adott konkrét választ a menekültek befogadására, a diktatúrák katonai legyőzésére vagy a háború utáni intézmények kialakítására.

Zweignek a személyes megkönnyebbüléshez csendesebb környezetre volt szüksége. Az észak-amerikai nagyvárosok pezsgése, a barátok és újságírók érdeklődése nem mindig segítette a munkát, amelyhez különös figyelemmel teremtett magának rendet. A magánélet és a közélet közötti határt egész pályáján féltve őrizte, s most a történelmi katasztrófa következtében ez a határ is fellazult. Személye európai tragédia jelképévé vált, de ő maga nem szeretett volna állandóan a veszteség tanújaként szerepelni. Az újságírói figyelemmel szembeni tartózkodás ezért nem feltétlenül a nyilvánosságtól való közöny, hanem a szellemi munka feltételeinek védelme volt.

A Brazília felé fordulásban szerepet játszottak a korábbi dél-amerikai utazások kedvező élményei, az

ország iránti érdeklődés és a nyugalmasabb élet lehetőségének keresése. Zweig azt remélhette, hogy az európai háborútól távolabb olyan hétköznapiakat alakíthat ki, amelyekben ismét a munkáé lehet az elsőbbség. Ez a remény nem volt eleve irracionális. A történet tragikus vége miatt azonban könnyen úgy látjuk a döntést, mintha már kezdetétől a végső lemondás felé vezetett volna. A források óvatosabb olvasata szerint egy ideig valóban léteztek újrakezdési kísérletek, munkatervék és személyes kapcsolatok, amelyek a jövő lehetőségét hordozták.

39. Brazília, a menedék és a képzelet országa

Stefan Zweig Brazília iránti lelkesedését egy olyan történelmi pillanatban fogalmazta meg, amikor Európa nagy részét háború és üldözés sújtotta. A dél-amerikai országban a kulturális és etnikai sokféleség különböző formáit figyelte meg, és úgy látta, hogy a társadalmi együttélés lehetőségei másképpen alakulnak, mint a nacionalizmus által szétszabdalt Európában. A benyomásból könyv született: a *Brazília, a jövő országa* című munka egyszerre útirajz, kulturális esszé és a szerző vágyainak lenyomata. Megértéséhez szükséges annak felismerése, hogy Brazília nem pusztán földrajzi hely volt Zweig számára, hanem egy olyan lehetséges civilizációs válasz képe, amelyet Európában már alig talált meg.

Az ország tényleges történelme ugyanakkor jóval összetettebb volt annál, mint amit a lelkes értelmezés sugallt. Brazíliában Getúlio Vargas tekintélyelvű Estado Novo-rendszere uralkodott, korlátozott politikai szabadságjogokkal és állami ellenőrzéssel. A gyarmatosítás, a rabszolgaság és a társadalmi egyenlőtlenségek öröksége mély nyomot hagyott a

társadalomban. A faji együttélésről kialakuló harmonikus kép nem felelt meg maradéktalanul a különböző csoportok tényleges életlehetőségeinek. Zweig könyvének kritikus olvasata ezért nem tagadhatja, hogy az író őszinte csodálata mellett a befogadó ország idealizálása is jelen volt. Az elveszett Európa helyére új remény földrajzát próbálta megrajzolni.

A Brazíliáról szóló munka megítélésében azonban ugyancsak kerülni kell a könnyű utólagos ítéletet. Zweig saját korának tapasztalataiból indult ki, amikor a különböző származású emberek együttélésének értékét kereste. A könyv egyes megállapításai ma jogos kritikát válthatnak ki, de a szerző érdeklődésének központjában a nemzeti gyűlölet meghaladásának lehetősége állt. Az európai háború közepette ennek az eszménynek valódi erkölcsi jelentősége volt. A történeti feladat az, hogy egyszerre mutassuk meg a humanista szándékot és a társadalmi vakfoltokat, s ne oldjuk fel egyiket sem a másik javára.

Zweig és Lotte végül Petrópolisban, Rio de Janeiro közelében próbáltak csendesebb életet teremteni. A hegyvidéki város klímája és léptéke elütött a korábbi nagyvárosi állomásokétól. A környezet nyugalmat kínált, amelynek az író számára különös jelentősége volt: ismét

tartósabban szeretett volna dolgozni, olvasni és rendezni kéziratait. A választott lakóhely azonban nem tudta megszüntetni a háborús hírektől való függést. A földrajzi távolság növekedésével az európai kapcsolatok nem vesztették el érzelmi súlyukat, inkább elérhetetlenné váltak. Az otthon megteremtésének kísérlete ezért folyamatosan ütközött a világpolitika alakulásával.

A brazíliai években Zweig munkásságát egymással párhuzamosan futó tervek jellemezték. Foglalkozott régi életrajzi érdeklődésének témáival, dolgozott történelmi és irodalmi tárgyú kéziratokon, és formába öntötte Európáról szóló emlékeit. Az ilyen alkotói aktivitás nem cáfolja a belső kimerültségről szóló forrásokat. Éppen az írás lehetett a megőrzött önazonosság egyik utolsó biztonságos területe. A háború és a menekülés elvette a megszokott intézményeket, lakóhelyeket és baráti találkozásokat, de a mondatok formálása, a kézirat javítása és a történelmi összefüggések keresése továbbra is rendelkezésére állt.

A Brazíliával kapcsolatos utólagos megítélést Zweig halála különösen erősen befolyásolta. Az ország egyes olvasói és intézményei a híres emigráns iránti megbecsülést azzal is kifejezték, hogy a humanista író emlékét saját kulturális történetük részévé tették. Mások

a könyv túlzó optimizmusát és a Vargas-rendszerhez való viszonyát bírálták. A két álláspont között nincs szükség olyan választásra, amely egyik tapasztalatot teljesen kizárja. Zweig Brazíliáját egyszerre jellemezte a befogadás valódi élménye és a történelmi valóság szelektív szemlélése. A kettősség a mű történeti jelentőségéhez tartozik.

Petrópolisban a személyes jelenlét köre szűkebb lett, mint Salzburgban vagy Londonban. A baráti kapcsolatok egy része tovább élt levelekben, de ezek a távolságot nem tudták pótolni. A mindennapi élet ritmusát az olvasás, az írás és a hírek figyelése határozhatta meg, miközben Lotte egészségi állapota és a háború bizonytalanságai újabb terheket jelentettek. A későbbi beszámolók több oldalról közelítették meg ezt az időszakot, és a különböző visszaemlékezések nem mindig egyeznek a részletekben. A személyes szenvedés pontos rekonstruálása ezért óvatosságot követel: a dokumentált eseményeket el kell különíteni a később kialakult lélektani magyarázatoktól.

A brazíliai szakasz jelentősége végső soron éppen az, hogy nem pusztán a tragédia helyszíne. Itt fejeződött be A tegnap világa, itt dolgozott a Sakknovellán, és itt próbált új értelmet találni az európai kultúra elvesztése

után. Az ország története, az emigráció intézményei és a személyes alkotói tervek együtt alkotják a korszakot. Ha csak az 1942-es halál előzményeként olvassuk, eltűnik az a sokféle tevékenység és remény, amely a végső hónapokban is jelen volt.

HÁTTÉRGYÁR

40. A tegnap világa: emlékezés és történelmi önvizsgálat

A tegnap világa Stefan Zweig legismertebb könyvei közé tartozik, s olvasói gyakran azonosítják a huszadik század első felének történelmi emlékezetével. A mű jelentőségét az adja, hogy egyetlen életút keretében ábrázolja az Osztrák–Magyar Monarchia késői korszakát, az első világháború traumáját, a két háború közötti reményeket és a náciizmus következményeit. Az elbeszélés ereje azonban nem jelent teljes történeti pártatlanságot. Zweig az emigrációban, saját világának szétesése után írta meg visszaemlékezéseit. Az emlékek válogatását és egymás mellé rendezését ezért erősen befolyásolta a későbbi katasztrófa tudata. A könyv egyszerre forrás egy eltűnt társadalmi világhoz és dokumentum arról, hogyan értelmezte egy üldözött értelmiségi saját múltját.

A mű nyitó képe a biztonság korának emlékezete. Zweig olyan Bécset mutat be, amelyben a hosszú uralkodás, a polgári intézmények folytonossága és az anyagi gyarapodás a tartós rend látszatát keltette. Ez a leírás sokat elárul a város tehetős, művelt polgárságának

tapasztalatáról. Ugyanakkor a birodalom különböző népei, a szegényebb társadalmi rétegek és a politikai jogokért küzdők másképpen érzékelhették ugyanazt a korszakot. A nacionalista mozgalmak erősödése, a nyelvi konfliktusok, a munkáskérdés és az antiszemitizmus már a háború előtt megmutatták a rendszer bizonytalanságait. Zweig emlékezetében a biztonság mint elveszett érték kap kiemelt szerepet, és ez a hangsúly elkerülhetetlenül megszépíti a korábbi tapasztalat egyes részeit.

A visszaemlékezésnek ugyanakkor ritka ereje van a kulturális érintkezések ábrázolásában. Zweig leírja azokat a városokat, szerzőket és eseményeket, amelyek pályakezdését meghatározták, s rajtuk keresztül a nemzetközi irodalmi világ működését is felidézi. A könyvben a műveltség nem elszigetelt nemzeti hagyományok gyűjteményeként jelenik meg, hanem fordítások, utak, barátságok és szellemi viták rendszerében. Ennek a hálózatnak valóságos történeti alapja van. A későbbi katasztrófa azonban arra készíti a szerzőt, hogy a hálózatot egységesebbnek és harmonikusabbnak mutassa, mint amilyen valójában lehetett. A közös kultúra létezett, de mellette hatalmi egyenlőtlenségek és kölcsönös bizalmatlanságok is jelen

voltak.

A tegnap világa különösen fontos az első világháború ábrázolása miatt. Zweig saját erkölcsi fejlődését a háborús lelkesedésből és a nemzeti szenvedélyekkel szembeni kiábrándulásból a nemzetközi megértés felé vezető útként mutatja meg. A korabeli dokumentumok viszont árnyalják ezt az elbeszélést. Az író a háború kezdetén részt vett az osztrák katonai propaganda munkájában, és pacifista álláspontja fokozatosan alakult ki. A későbbi visszaemlékezés morális iránya valódi változást rögzít, de kevésbé világítja meg annak kezdeti bizonytalanságait. A kétféle forrás összevetése nem a szerző hiteltelenítését szolgálja, hanem azt mutatja meg, milyen összetett a múltbeli önmagunkkal folytatott számvetés.

A könyv sajátos módon kevés teret ad a magánélet olyan részleteinek, amelyek a hagyományos önéletrajzok központjában állnának. Zweig inkább nemzedéke és kultúrája tanújaként lép fel, mintsem személyes kapcsolatait minden részletében feltáró vallomástevőként. Friderike szerepe, az első házasság változásai és Lotte jelenléte ezért más forrásokból sokkal árnyaltabban ismerhető meg. Ez az arányválasztás önmagában is beszédes. A szerző úgy kívánta megőrizni

saját életének jelentését, hogy azt az európai civilizáció sorsába illesztette. A visszaemlékezés címében szereplő világ tehát fontosabbá válik az egyes személyes történeteknél.

A történelmi emlékezés és az irodalmi szerkesztés itt egymást erősíti. Zweig tudatosan választ ki fordulópontokat, jelképes jeleneteket és ismerős neveket, amelyek az olvasónak áttekinthetővé teszik a gyors változásokat. A mű ettől rendkívül hatásos, de a történésznek ügyelnie kell arra, hogy az emlékiratban kialakított narratív rendet ne tekintse a múlt egyetlen lehetséges rendjének. A korabeli újságok, magánlevelek és életrajzi kutatások olykor más hangsúlyokat adnak ugyanazoknak az eseményeknek. A forráskritika nem feltétlenül cáfolatot jelent; gyakran éppen az eltérő nézőpontok segítségével érthetjük meg a szerző valódi tapasztalatát.

A könyv egyik legmegrendítőbb motívuma a határokhoz való viszony megváltozása. Zweig fiataalkorának utazásait a polgári szabadság természetes megnyilvánulásaként idézi fel, a két világháború közötti és az emigrációs korszak okmányellenőrzéseit viszont a civilizáció visszafejlődésének jeleként értelmezi. A tapasztalat hitelesen mutatja a mobilitás feltételeinek

megváltozását, de ismét az anyagi és társadalmi helyzet határait is látnunk kell. A századfordulón sem minden európai lakos utazhatott úgy, mint egy jómódú bécsi fiatalember. A szabadság emléke egy valós, de nem általános társadalmi kiváltság megőrzése is volt.

A visszaemlékezés utolsó részei a történelmi vereség tudatában születtek. Zweig saját életét három különböző korszakhoz tartozó életként is értelmezte: a Monarchia biztonsága, az első világháború utáni remények és a második világháború száműzetése egymástól szinte elválaszthatatlan törések mentén követik egymást. Az időrend mögött azonban tovább élt néhány állandó meggyőződés. Ilyen volt a kulturális közvetítés fontossága, az emberi megértés iránti vágy és az a hit, hogy az irodalom képes nemzeti határokon át megszólítani az olvasókat. A tegnap világa ennek a hitnek a testamentuma is, még akkor is, ha a szerző saját jelenében már kevés bizonyítékot látott megvalósulására.

A mű kiadástörténete külön fejezetet érdemel az irodalmi emlékezetben. A kéziratot Zweig még életében eljuttatta kiadójához, a kötet pedig halála után jelent meg. Ez a körülmény az olvasást kezdettől a szerző sorsa felől határozta meg. Az önéletrajz utolsó tanúságtételként került a közönség elé, amely már tudott

a petrópolisi tragédiáról. Így a történeti és az életrajzi jelentés elválaszthatatlanul összefonódott. A könyv olvasója egyszerre nézhetett vissza a századfordulóra és kereshette a választ arra, miért veszítette el reményét az író, aki ilyen hittel beszélt Európáról.

A tegnap világának maradandó jelentősége ezért összetettebb a nosztalgiánál. A szöveg megőrzi a békés, nyitott európai kultúra iránti vágyat, miközben saját elbeszélésmódjával megmutatja, hogyan alakítja át a veszteség az emlékezést. Ha ezt a kettősséget szem előtt tartjuk, nem kell választanunk aközött, hogy a kötetet történelmi forrásként vagy irodalmi alkotásként olvassuk. Mindkettő, s a kettő közötti feszültség adja különleges erejét.

41. Sakknovella: a lélek fogsága

A Sakknovella Zweig utolsó elbeszélése, amely a zárt tér, az elszigeteltség és a szellemi ellenállás kérdését különös sűrűséggel fogalmazza meg. A történet egy hajóúton játszódik, ahol a sakkjátszma látszólag békés társasági eseménye mögött fokozatosan feltárul az üldözés és a kényszer tapasztalata. A játék egyik résztvevője olyan múltat hordoz, amelyben a nácik fogsága során a külső ingerek hiánya és a teljes magány a tudatot fenyegette. A sakk a szellemi életben maradás eszközévé vált, ugyanakkor a túlélés érdekében végzett állandó belső játék újabb veszélyeket teremtett. Zweig itt a humanista műveltség egyik hagyományos jelképét, a fegyelmezett gondolkodást mutatja meg a lelki szétesés határán.

A sakk jelképisége különösen gazdag. A játék szabályai minden résztvevőre azonosan vonatkoznak, mégis rendkívül különböző gondolkodásmódok ütközhetnek benne. Az elbeszélésben a rutinszerű, szinte gépies teljesítmény és a képzelet által felerősített belső játék két végletként jelenik meg. Az egyik a szabályok hibátlan alkalmazását, a másik a tudat túlfeszítését

képviseli. A konfliktus ebből a szempontból a modern civilizáció egyik nagy kérdését is megidézi: vajon a technikai fegyelem és az emberi szellemi szabadság miként viszonyul egymáshoz? Zweig nem filozófiai értekezést ír, hanem olyan történetet, amelyben a gondolat személyes sorsként válik érzékelhetővé.

Az elbeszélés középpontjába kerülő fogság és izoláció tapasztalatát nem szabad a szerző saját emigrációjának közvetlen dokumentumaként kezelni. Zweig nem élte át ugyanazt a fogva tartást, mint fiktív szereplője, de az üldözés hírei és a terror működéséről szóló beszámolók révén ismerhette az elszigetelés lélektani következményeit. A mű létrejöttében saját kiszolgáltatottságának és idegenségének tapasztalata is szerepet játszhatott, ám a konkrét fikciós helyzet történeti bizonyítása más jellegű feladat. A regénybeli doktor alakját nem lehet automatikusan egyetlen ismert emberrel megfeleltetni, mert az elbeszélés erejét éppen az adja, hogy többféle modern tapasztalatot rendez egyetlen történetbe.

A Sakknovella különös módon a kulturális tudás ambivalenciáját is bemutatja. A sakk-könyv a fogoly számára a külvilággal való kapcsolat helyettesítője lesz. A táblán elképzelt állások kezdetben megvédik

gondolkodását a teljes ürességtől, később azonban saját gondolatainak foglyává válhat. A tudás tehát nem automatikus menedék, és a szellemi fegyelem sem jelent feltétlen biztonságot, ha hiányzik az emberi érintkezés. Ez különösen fontos Zweig világképének megértéséhez. Egész életében a könyvek, levelek és személyes kapcsolatok együtt alkották számára a műveltséget. A sakkozó magányában éppen ez a kapcsolat szakad szét: a tudat megőrzi a formát, de elveszíti a társas élet egészségét biztosító közeget.

Az elbeszélés szerkezete gondosan adagolja az információt. A külső narrátor előbb a játék társasági világát teremti meg, majd fokozatosan enged betekintést a múlt traumájába. A feszültség nem egy váratlan bűnügyi fordulatból, hanem a történet kettős idejéből születik. A hajón játszott parti jelenében ott van egy korábbi politikai rendszer erőszakos tapasztalata, amelyet a többi résztvevő először alig ért. Zweig ezzel a technikával arra is figyelmeztet, hogy az üldözöttek látható viselkedése nem mindig érthető a múltjuk ismerete nélkül. A társaság szemében különös reakciók mögött olyan történet állhat, amelynek következményei jóval túlélnek egy adott politikai helyzetet.

A mű utóéletében a sakktábla gyakran a totalitarizmussal szembeni szellemi ellenállás jelképévé vált. Ez az olvasat jogos, de kissé leegyszerűsítheti az elbeszélés kényelmetlenebb felismerését. A szellemi menekülésnek ára van, és a sérült tudat később sem feltétlenül állítható vissza egyetlen győztes játszmával. Zweig nem a hősiek önuralom könnyen megnyugtató példáját kínálja, hanem azt, hogyan őrizhetők meg a személyiség egyes képességei akkor, amikor egészséges működésük feltételeit a terror megsemmisíti. Ebből a szempontból az elbeszélés történelmi tanúságtétele abban is áll, hogy a győzelem fogalmát bizonytalanná teszi.

A Sakknovella nyelve tömör és feszes, s ezzel Zweig korábbi novelláinak legjobb hagyományát folytatja. Az elbeszélés nem magyaráz el minden jelentést, inkább olyan konfliktushelyzeteket teremt, amelyek tovább dolgoznak az olvasóban. A szerző életének utolsó időszakában tehát olyan mű született, amelynek irodalmi teljesítményét nem lehet pusztán az életrajzi tragédia kísérelésekként értékelni. A történet önállóan is maradandó kérdéseket tesz fel a hatalom, a kiszolgáltatottság és a személyiség ellenálló képességéről.

A mű azért is különösen fontos, mert az irodalom szerepéről alkotott zweigi meggyőződés egyik legsötétebb próbáját jelenti. A kultúra nem akadályozta meg a terror kialakulását, a műveltség nem jelentett automatikus erkölcsi védettséget, és a szellemi fegyelem sem volt mindenható. Zweig mégis a fikció formájában szólaltatta meg mindezt. A történetben a gondolkodás veszélyeztetettségének pontos ábrázolása maga válik a gondolkodás megőrzésének eszközévé. Az író továbbra is abban hitt, hogy az irodalom képes érzékeltetni olyan belső tapasztalatokat, amelyekhez a politikai jelentések és a puszta tényfelsorolások nem mindig jutnak közel.

42. Petrópolis és az utolsó döntés

1942 februárjában Stefan Zweig és felesége, Lotte életének története tragikus véget ért Petrópolisban. A halál körülményeit a korabeli dokumentumok és a visszaemlékezések alapján rekonstruálhatjuk, de a döntés belső indítékait nem lehet egyetlen okra visszavezetni. Az európai háború, az emigráció, a hazától és a nyelvi közösségtől való elszakadás, a személyes kimerültség és az egészségi nehézségek egyaránt szerepet játszhattak. Az esemény történeti leírásakor különösen fontos elkerülni, hogy a tragédiát a korábbi életmű valamiféle szükségszerű lezárásaként mutassuk be. Zweignek voltak még munkatervei, és életének alakulásában más lehetőségek is jelen voltak. A halál nem az írói gondolat végső bizonyítása, hanem egy emberi élet elvesztése.

Zweig búcsúüzenetében az anyanyelvi és kulturális haza elvesztésének tapasztalata meghatározó szerepet kapott. Az író a személyes szabadságot és a szellemi munkát életének legfontosabb értékei közé sorolta, miközben Európa pusztulását elviselhetetlennek látta. A nyilatkozatot mégsem helyes teljes önmagyarázatként

olvasni. A búcsúlevelek sajátos dokumentumok: az utolsó megszólalás szándékával készülnek, s szerzőjük tudatosan választja ki, mit kíván közölni a külvilággal. Egy ilyen szöveg valós érzelmekről tanúskodhat, de nem teszi hozzáférhetővé a döntés minden körülményét. A történeti értelmezésnek a levelet más forrásokkal és a teljes életút összefüggéseivel kell összevetnie.

Lotte halálát különösen nagy óvatossággal kell tárgyalni. A róla szóló életrajzi emlékezet sokáig férje történetének részeként kezelte az életét, noha önálló családi háttérrel, személyes tapasztalatokkal és egészségi problémákkal rendelkezett. A közös halál tényéből nem következtethetünk egyszerűen arra, hogy gondolataik és döntéseik minden részlete azonos volt. A források különbségei és a hozzáférhetetlen belső folyamatok éppen arra figyelmeztetnek, hogy a történésznek itt különösen világosan kell jeleznie tudásának határait. Az együttérzés nem jogosít fel arra, hogy bizonyíték nélküli jelenetekkel vagy belső monológokkal töltsük ki a hiányokat.

A korabeli nemzetközi sajtóban Zweig halála nagy visszhangot váltott ki. Egy világhírű író elvesztését sokan az európai kultúra válságának jelképévé emelték. Az emigráns közösségekben a tragédia egyszerre keltett

megrendülést, értetlenséget és vitát. Voltak, akik Zweig kétségbeesésében saját helyzetük legsötétebb érzéseit ismerték fel, mások viszont attól tartottak, hogy a halál híre a náciizmus ellen küzdők reményét gyengíti. Eltérő reakcióik az emigráció morális terheit mutatják. Az üldöztetés tapasztalata közös lehetett, ám az egyéni szenvedésre adott válaszok és a nyilvános felelősségről alkotott felfogások nagyon különböztek.

A világháború történetében 1942 olyan időpont volt, amikor a tengelyhatalmak katonai ereje sokak számára még rendkívül fenyegetőnek tűnhetett. A Szovjetunió elleni német támadás, az európai megszállások kiterjedése és Japán csendes-óceáni előretörése súlyos hírekkel szolgáltak. Ugyanakkor a későbbi történelmi fordulat lehetőségei már jelen voltak a katonai és gazdasági erőviszonyokban, még ha azokat nem is lehetett biztosan előre látni. Zweig döntésének megítélése nem támaszkodhat arra, amit mi a háború végéről ma tudunk. A kétségbeesést a korabeli információk és személyes tapasztalatok horizontján kell megérteni, anélkül hogy történelmileg szükségszerűnek vagy erkölcsileg követendőnek minősítsenénk.

A tragikus vég megértésében sokat elárul Zweig és az európai kultúra közötti viszony. Az író számára Európa

nem pusztán politikai földrész volt, hanem személyes kapcsolatok, könyvek, színházak, nyelvek és szellemi hagyományok együttese. A náciizmus ezeknek az intézményeknek a jelentős részét lerombolta vagy kisajátította, és az emigráció megakadályozta, hogy Zweig a régi módon kapcsolódjon hozzájuk. A veszteség ezért önazonosságának alapjait érintette. A történet fontos tanulsága, hogy a kultúra személyes jelentősége különösen nagy lehet, de önmagában nem mentesít a politikai rendszerek erőszakával szembeni kiszolgáltatottságtól.

Zweig halála után fennmaradt művei önálló életet kezdtek a háború utáni világban. A tegnap világa az elveszett Európáról szóló egyik legtöbbet idézett visszaemlékezéssé vált, a Sakknovella a diktatúra lélektani hatásának irodalmi feldolgozásaként nyert új olvasókat. Késői művei különböző nyelveken jelentek meg, és a szerző alakját eltérő nemzeti kultúrák saját emlékezetükbe illesztették. Ez a folyamat bizonyos értelemben megvalósította Zweig egyik életcélját: könyvei túléltek politikai államhatárokat és a nyelvi közösségek szétválását. Ugyanakkor a művek utóélete nem változtatja meg az emberi veszteség tényét.

A petrópolisi eseményeket a könyvben ezért visszafogottan kell tárgyalni. A pontos adatok, a dokumentálható körülmények és a kortárs reakciók elegendőek ahhoz, hogy az olvasó megértse történelmi súlyukat. A szenzációt kereső rekonstrukció, az utolsó pillanatok kitalált részletezése vagy a tragédia romantikus megvilágítása félrevezetné a történetet. Zweig életét sokkal inkább az a hat évtizednyi alkotás, utazás, barátság és eszmei küzdelem teszi érthetővé, amelyet a háborús összeomlás megszakított. A halál helye a történet végén van, de nem válhat az egész élet egyetlen magyarázatává.

Kronológia - Stefan Zweig élete és kora

1881. november 28.

Stefan Zweig Bécsben megszületik, Moritz Zweig textilgyáros és Ida Brettauer második fiaként.

1890-es évek

Gimnáziumi éveit a bécsi kulturális modernség és a szigorú iskolai világ kettőssége határozza meg.

1901

Megjelenik első verseskötete, a Silberne Saiten (Ezüsthúrok).

1904

Filozófiai doktorátust szerez Bécsben; megjelenik a Die Liebe der Erika Ewald című elbeszéléskötet.

1905-1913

Utazások, fordítások, személyes kapcsolatok; Émile Verhaeren és Romain Rolland egyre fontosabbak számára.

1912

Kapcsolata Friderike von Winternitzcel elmélyül.

1914. június-augusztus

A szarajevói merényletet követő júliusi válság világháborúhoz vezet; Zweig pályáján is törés következik.

1914-1916

A bécsi Kriegsarchiv kötelékében dolgozik; a háborúhoz való kezdeti viszonya fokozatosan átalakul.

1917

A Jeremias (Jeremiás) című dráma megjelenése; a béke és a vereség erkölcsi értelmezése előtérbe kerül.

1917-1918

Svájci tartózkodás és kapcsolatok a háborúellenes értelmiségi körökkel.

1918

Összeomlik az Osztrák–Magyar Monarchia.

1919

Salzburgba költözik, a Kapuzinerbergen kialakul életének fontos alkotói központja.

1920

Friderikével házasságot köt.

1922

Megjelenik az Amok (Ámok), és az Egy ismeretlen asszony levele is ebben az évtizedben válik ismertté.

1927

Megjelenik a Sternstunden der Menschheit (Az emberiség csillagórái) című történelmi miniatúrák kötete.

1929

Megjelenik Fouché-életrajza, Joseph Fouché címmel.

1932

Megjelenik a Marie Antoinette-életrajz; levelei a diktatúrák növekvő veszélyét és politikai bizonytalanságát dokumentálják.

1933

Hitler kancellárrá válik, Németországban könyvégetésekre kerül sor; Zweig kiadói és személyes helyzete romlik.

1934

Megjelenik az Erasmus von Rotterdam című mű; Zweig fokozatosan Angliába helyezi át életének súlypontját.

1935

Richard Strauss Die schweigsame Frau (A hallgatag asszony) című operájának drezdai bemutatója körüli konfliktus.

1936

Megjelenik a *Castellio gegen Calvin*; az értelmiségi ellenállás és a lelkiismereti szabadság kérdéseit dolgozza fel.

1938

Ausztria német bekebelezése, az Anschluss; Zweig elválnak Friderikétől.

1939

Megjelenik az *Ungeduld des Herzens* (Türelmetlen szív); Zweig házasságot köt Lotte Altmann-nal; kitör a második világháború.

1940

Brit állampolgárságot szerez; feleségével elhagyja Európát, az amerikai kontinensen keres menedéket.

1941

Petrópolisban telepszik le Brazíliában; elkészül a *Die Welt von Gestern* (A tegnap világa) kézírata.

1942. február 22-23.

Zweig és Lotte Petrópolisban öngyilkosságot követnek el; haláluk híre február 23-án válik ismertté.

1942 - posztumusz

Megjelenik *A tegnap világa* és a *Sakknovella*; a szerző életművének új befogadástörténete kezdődik.

Fontosabb szereplők

Moritz Zweig (1845-1926)

Stefan Zweig apja, morvaországi gyökerű bécsi textilipari vállalkozó; a család anyagi függetlenségének megteremtője.

Ida Zweig, született Brettauer (1854-1938)

Zweig anyja, nemzetközi kapcsolatú bankárcsaládból származott; a bécsi nagypolgári életvilág fontos alakja.

Alfred Zweig (1879-1977)

Az író idősebb testvére, a családi üzleti világ folytatója.

Friderike Maria Zweig (1882-1971)

Zweig első felesége, maga is író; a magánélet, a salzburgi otthon és a későbbi levelezés kulcsszereplője.

Lotte Altmann (1908-1942)

Zweig titkárnője, később második felesége; az angliai emigrációtól az utolsó braziliai évekig társa.

Romain Rolland (1866-1944)

Francia író, Nobel-díjas pacifista; Zweig szellemi tájékozódásának és európai kapcsolatrendszerének egyik legfontosabb alakja.

Émile Verhaeren (1855-1916)

Belga költő, Zweig korai fordítói tevékenységének és európai kulturális közvetítő szerepének meghatározó személye.

Anton Kippenberg (1874-1950)

Az Insel Verlag kiadóvezetője; Zweig hosszan tartó németországi kiadói kapcsolatának fő alakja.

Richard Strauss (1864-1949)

Német zeneszerző; Zweig írta A hallgatag asszony operalibrettóját, amelynek sorsát a náci kultúrpolitika befolyásolta.

Sigmund Freud (1856-1939)

A pszichoanalízis megteremtője; Zweig lélektani érdeklődésének és személyes kapcsolathálójának fontos alakja.

Arthur Schnitzler (1862-1931)

Osztrák író és drámaíró, a bécsi modernség és a lélektani próza meghatározó képviselője.

Hugo von Hofmannsthal (1874-1929)

Osztrák költő és drámaíró, Zweig irodalmi nemzedékének jelentős elődje; Strauss korábbi librettistája.

Joseph Roth (1894-1939)

Osztrák író és újságíró; a Monarchia széthullásának és az emigráció tapasztalatának fontos irodalmi krónikása.

Thomas Mann (1875-1955)

Német író, Nobel-díjas; Zweig kortársa, eltérő politikai és irodalmi magatartási lehetőségek képviselője.

Klaus Mann (1906-1949)

Német emigráns író és közéleti szereplő, az antifasiszta írói fellépés egyik ismert alakja.

Frans Masereel (1889-1972)

Belga grafikus, Zweig barátja és a háborúellenes értelmiségi körök résztvevője.

Felix Braun (1885-1973)

Osztrák író, Zweig régi barátja és levelezőpartnere, különösen fontos a későbbi emigráció éveiben.

Benjamin W. Huebsch (1876-1964)

Amerikai könyvkiadó, a Zweig-művek angol nyelvű könyvpiaci útjának és a szerző nemzetközi kapcsolatainak szereplője.

Franz Werfel (1890-1945)

Prágai születésű osztrák író, Zweig irodalmi közege és az emigráció egyik fontos kortársa.

Abrahão Koogan (1912-2000)

Brazíliai könyvkiadó; Zweig utolsó éveinek kiadói és személyes környezetében jelentős szerepet töltött be.

HÁTTÉRGYÁR

Kiegészítő forráskritikai megjegyzések

A levelezés 1932–1942 közötti kötetének olvasása különösen jól megmutatja, hogy Zweig Hitlerrel kapcsolatos várakozásai 1932 folyamán változtak. Egy 1932. január 15-én Romain Rolland-nak írt, francia nyelvű levelében még azzal számolt, hogy a nemzetiszocialisták esetleges kormányra kerülésük után rövid időn belül egymás ellen fordulnak. Ez az akkor megfogalmazott várakozás tévesnek bizonyult. Ugyanazon év tavaszán már arról írt, hogy Hitler politikai sikere és a reakció előretörése súlyos veszély; olaszországi tapasztalataiból kiindulva pedig a németországi diktatúra lehetőségét is egyre aggasztóbbnak látta. A változást ezért pontosabban követhetjük, mint pusztán az emlékirat alapján. (Briefe 1932–1942, 18–19., 25–29. o.)

A levelek számos ponton árnyalják Zweig nyilvános visszafogottságának értelmezését. 1932 áprilisában Ivan Sajkovićnak az értelmiségiek politikai megalkuvását bírálta, és szűk, bizalmi körben szerveződő szellemi összefogást sürgetett. Ezek a magánlevelek nem bizonyítják, hogy később mindig ennek szellemében

cselekedett volna, de világossá teszik, hogy a politikai tétlenség és a morális aggodalom nem írható le ugyanazzal a fogalommal. (Briefe 1932-1942, 27-28. o.)

A levelezés késői szakaszának szerkesztői bevezetése kiemeli, hogy a száműzetésben élő Zweig rendkívül sok segítségkérő levelet kapott, és kapcsolatot tartott az üldözött értelmiségiekkel. Ugyanakkor egyre kevésbé tudott tényleges segítséget ígérni. Ez a körülmény kiegészíti az emigráció személyes kiszolgáltatottságáról szóló értelmezést. A végső ellenőrzés során az egyes állításokat lehetőség szerint konkrét, keltezett levelekhez kell visszavezetni. (Briefe 1932-1942, szerkesztői előszó, 7-9. o.)

Felhasznált irodalom és források

Stefan Zweig művei és levelezése

Stefan Zweig: Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers. Posztumusz első kiadás, 1942. Felhasznált angol kiadás: The World of Yesterday. Memoirs of a European. Fordította Anthea Bell, 2009.

Stefan Zweig: Romain Rolland. Der Mann und das Werk. Az eredeti német nyelvű mű, 1921.

Stefan Zweig – Friderike Zweig: L'Amour inquiet. Correspondance, 1912–1942. Francia nyelvű kiadás, 2022.

Richard Strauss – Stefan Zweig: Briefwechsel. Szerkesztette Willi Schuh. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1957.

Stefan Zweig: Briefe 1932–1942. Szerkesztette Knut Beck és Jeffrey B. Berlin. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2005.

Életrajzok és feldolgozások

Donald A. Prater: European of Yesterday. A Biography of Stefan Zweig. Oxford University Press, Oxford, 1972.

Oliver Matuschek: Drei Leben. Eine Biographie. S. Fischer Verlag, 2006. Felhasznált angol kiadás: Three Lives. A Biography of Stefan Zweig. Fordította Allan Blunden, 2011.

Donald Prater – Volker Michels (szerk.): Stefan Zweig. Leben und Werk im Bild. Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1981.

EURÓPA

BÉKE

KULTÚRA

SZABADSÁG

EMBERIESSÉG

Stefan Zweig életében egy eltűnt Európa története sűrűsödik össze. A bécsi polgári világ biztonságától az első világháború megrázkódtatásán, a salzburgi sikerkorszakon és az európai szellemi élet nagy találkozásain át az emigrációig és a braziliai végállomásig ez a könyv egy író sorsán keresztül mutatja meg a kontinens széthullását. A kötet nemcsak Zweig műveit és kapcsolatait idézi fel, hanem azt is, miért vált *A tegnap világa* a veszteség, az emlékezet és a humanizmus egyik kulcsszövegévé.